राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन
२०४९
(सारसंक्षेप)

राष्ट्रिय शिक्षा आयोग
केशरमहल, काठमाडौं, नेपाल

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन

२०४९

(सारसंक्षेप)

राष्ट्रिय शिक्षा आयोग,

केसरमहल, काठमाडौं।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन

२०४९

(सारसंक्षेप)

राष्ट्रिय शिक्षा आयोग,

केसरमहल, काठमाडौं।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगका सदस्यहरु

(१) श्री गोविन्दराज जोशी शिक्षा, संस्कृति तथा समाज कल्याण मन्त्री अध्यक्ष

(२) डा. त्रैलोक्यनाथ उप्रेती शिक्षाविद् उपाध्यक्ष

(३) डा. बालगोपाल वैद्य सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग सदस्य

(४) श्री केदारभक्त माथेमा उपकुलपति, त्रिभुवन विश्वविद्यालय सदस्य

(५) श्री श्रीकृष्ण आचार्य उपकुलपति, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय सदस्य

(६) डा. ईश्वरप्रसाद उपाध्याय सचिव, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय सदस्य

(७) श्रीमती सुप्रभा घिमिरे अध्यक्ष, नेपाल प्राध्यापक संघ सदस्य

(८) डा. सुरेशराज शर्मा उपकुलपति, काठमाडौं विश्वविद्यालय सदस्य

(९) डा. पूर्णकान्त अधिकारी शिक्षाविद् सदस्य

(१०) डा. रामावतार यादव निर्देशक, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय सदस्य

(११) डा. शेषकान्त अर्याल सहप्राध्यापक, चिकित्साशास्त्र अध्ययन संस्थान सदस्य

(१२) श्री हिक्मतसिंह भण्डारी उपप्राध्यापक, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस सदस्य

(१३) श्री सुदर्शन रिसाल रजिष्ट्रार, त्रिभुवन विश्वविद्यालय सदस्य

(१४) श्री चन्द्रशेखर ठाकुर प्रधानाध्यापक, जुद्ध माध्यमिक विद्यालय, गौर सदस्य

(१५) डा. लेखनाथ बेलवासे शिक्षाविद् सदस्य

(१६) श्री पुष्पबहादुर श्रेष्ठ राष्ट्रिय शिक्षा समिति सदस्य-सचिव

१. शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य, संरचना र नीति

शिक्षालाई जीवनको अनिवार्य आवश्यकता मानिएकाले मानव इतिहासका विभिन्न चरणमा यसबारे विचार हुँदै आएको छ।समय समयमा शिक्षाको बिषय र माध्यमको छनोटमा फेरबदल भएको छ, उद्देश्य र नीतिमा पुनर्विचार गरिएको छ र पद्धति तथा प्रक्रियाहरुमा परिवर्तन पनि गरिएको छ। नेपालमा लामो समय सम्म परम्परागत शिक्षा प्रणालीको प्रचलन पछि राणाकालमा आधुनिक शिक्षा पद्धतिको प्रारम्भ भएको हो र शिक्षाको योजनाका निम्ति २००४ सालतिर प्रारम्भिक चेष्टाहरु देखा परेका हुन्। तर २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि मात्र राष्ट्रिय शिक्षाको विकासका लागि योजनाबद्ध प्रयास हुन थालेको पाइन्छ। विसं २००९ सालमा शिक्षा समितिको स्थापना भयो र यस समितिले राष्ट्रिय शिक्षामा समयानुकूल परिवर्तनको लागि सुझाव दिए अनुसार २०११ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको गठन भयो। २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि २०१८ सालमा सर्वाङ्गीण शिक्षा समितिको गठन भयो। शिक्षामा ब्यापक परिवर्तन गर्नेक्रममा बिशेष गरी दक्ष जनशक्तिको उत्पादन गर्ने र पंचायती ब्यवस्थामा अझ बढी आस्था जगाउने राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ सालमा लागु गरियो। तर २०३६ को विद्यार्थी आन्दोलनले पंचायती ब्यवस्थाप्रतिको आस्थामा प्रश्न चिन्ह लगायो।त्यसपछि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाका कतिपय मूलभूत कुराहरुमा पुनर्विचार गरियो। यसै क्रममा २०३९ मा गठित शाही उच्च शिक्षा आयोगले २०४० मा आफ्नो प्रतिवेदन प्रस्तुत गऱ्यो र यसलाई लागु गर्ने क्रममा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना र अध्ययन संस्थानहरुलाई संकायका रुपमा परिवर्तन गर्नुको साथै अरु साधारण फेरबदल भए। यस अबधिमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको प्रशासनमा केन्द्रीकरणको प्रवृत्ति बढ्दै गई शैक्षिक वातावरण झन् झन् अब्यव्यस्थित हुदै गयो भने शिक्षामा पंचायतीकरण पनि बढ्दै गएकोले शैक्षिक समुदायमा बिद्रोहको भाबना पनि प्रबल हुँदै गयो।यसैको फलस्वरुप २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनमा प्राथमिक कक्षादेखि उच्च कक्षासम्मका विद्यार्थीहरु समेत अरुका साथसाथै प्रजातन्त्रको माग गर्दै सडकमा उत्रे र तीमध्ये कति शहीद पनि भए। यसरी देशमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भएपछि सामाजिक परिवर्तन तथा राष्ट्रिय पुनर्निर्माणमा शिक्षाको विशेष भूमिका रहने कुरालाई मनन गरी समयमै राष्ट्रिय शिक्षालाई नयाँ आयाम दिनु पर्ने आवश्यकताको अनुभव भयो।राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाका केही अव्यावहारिक लक्ष्यहरुले गर्दा यस शिक्षा पद्धतिको कार्यान्वयन अवधिमा नै यसका कतिपय मूलभूत नीतिहरुमा नै परिवर्तन ल्याइएको थियो। उद्देश्य र नीतिका रुपमा आदर्श देखिने राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना व्यापक जनहितको प्रयोजनको निम्ति भन्दा पनि नियोजनका निम्ति थियो भन्ने कुरा क्रमशः स्पष्ट हुँदै गयो।

गत चार दशकमा नेपालले शिक्षामा लगानी गरेको त देखिएको छ तर त्यसअनुरुपको प्रतिफल निकै कम रहेको छ। फलस्वरुप विभिन्न विसंगति र विकृतिहरु बोकेर हिडिरहेको हालको शिक्षा प्रणाली धान्न

राष्ट्रलाई कठिन भएको छ। अभिभावकहरुले ठूलो रकम खर्च गरेर विद्यालयहरुमा पठाउँदा पनि आफ्ना सन्तानका लागि राम्रो शिक्षाको व्यवस्था गर्न सकेका छैनन्। नेपालको उच्च शिक्षाका कार्यक्रमहरुको संचालन गर्ने त्रिभुवन विश्वविद्यालय आज अनेकौं समस्याले ग्रस्त छ। निजी क्याम्पसहरु विद्यार्थी भर्नाको चाप प्रत्येक वर्ष बढ्दै आएको, नियमित रुपमा पढाइ नहुने, समयमा जाँच नहुने र परीक्षाफल प्रकाशित नहुने कारणले गर्दा पाठ्यक्रममा समयानुकुल सुधार हुन सकेको छैन। पंचायती व्यवस्थामा राजनीति गर्न नदिने राजनीतिले शिक्षा क्षेत्रलाई राजीनीतिको साधन बनाएकाले शिक्षालाई आज पनि राजनीतिबाट मुक्त गर्न सकिएको छैन। साधारण र प्राविधिक उच्च शिक्षाका संस्थानका अनुसन्धान केन्द्र र केन्द्रीय विभागमा उपयुक्त कार्यक्रमहरुको अभाव, विविध शैक्षिक क्रियाकलापको कमी तथा प्रशासनमा बढ्दो खर्चका साथै परिवर्तित प्रजातान्त्रिक सन्दर्भका लागि उपयुक्त शैक्षिक नीति, नियम र कार्यक्रमहरुको निर्माण भइनसकेकाले गर्दा पनि उच्च शिक्षा आज अनेकौं विसंगति र समस्याहरुले ग्रस्त छ। संस्कृत शिक्षाका लागि गरिएको लगानीको तुलनामा पनि विद्यार्थी संख्या कम छ। राष्ट्रिय शिक्षाको वर्तमान स्थिति र मूलभूत समस्याहरुको अवलोकन गर्दा के स्पष्ट भएको छ भने यसमा यथाशीघ्र सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। तर सुधारको स्वरुप कस्तो हुनुपर्छ, राष्ट्रिय शिक्षाले कुन दिशा र आयम लिनुपर्छ भन्ने कुरा यस सन्दर्भमा विचारणीय छ। यस प्रसङ्गमा २०४६ को जनआन्दोलन र प्रजातन्त्रको पुनर्वहाली, २०४७ को नेपाल अधिराज्यको संविधान, राष्ट्रिय आकांक्षा र प्रतिबद्धता, समसामयिक अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण र भविष्यलाई हेर्नुपर्ने हुँदा यी विभिन्न पक्षमा चिन्तन मनन गरी शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य निम्नलिखित अनुसार निर्धारित गर्नु वाञ्छनीय छः

(१) शिक्षाले प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभा र व्यक्तित्व विकासका संभावनालाई प्रष्फुटित गर्न सहयोग गर्नुपर्छ।

(२) शिक्षाले प्रत्येक व्यक्तिमा सार्वभौम मानवीय मूल्यका साथै राष्ट्रिय तथा सामाजिक मान्यता र आस्थाहरुको सम्बर्द्धन गरी स्वस्थ सामाजिक विकासका निमित्त सहयोग गर्नुपर्छ।

(३) शिक्षाले व्यक्तिको समाजीकरणमा सहयोग गर्दै सामाजिक एकतालाई सुदृढ बनाउनुपर्छ।

(४) शिक्षाले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा आफ्नो पहिचान कायम राख्दै व्यक्तिलाई आधुनिक युगमा सामञ्जस्यपूर्ण जीवन यापनका निम्ति सहयोग गर्नुपर्छ।

(५) शिक्षाले समाजको आधुनिकीकरणमा सहयोग गरी देश निर्माणका निम्ति मानव संशाधनको विकास गर्नुपर्छ।

(६) शिक्षाले प्राकृतिक वातावरण र राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण र सदुपयोग गर्न सहयोग गर्नुपर्छ।

(७) शिक्षाले समाजमा पछि परेका व्यक्तिहरुलाई राष्ट्रिय मूलधारामा समाहित गर्न सहयोग गर्नुपर्छ।

शिक्षाको संरचना

राष्ट्रिय शिक्षाका उपर्युक्त उद्देश्य पूर्तिका निम्ति शिक्षाको वर्तमान संरचनामा परिवर्तन गरी आयोगले नयाँ संरचना प्रस्तावित गरेको छ। शिक्षाको नयाँ संरचनाअन्तर्गत शिक्षा र सीप प्रदान गर्ने तीन मार्गहरु छन्: औपचारिक, अनौपचारिक र व्यावसायमूलक। नियमित रुपमा शिक्षण संस्थाहरुमा दिइने शिक्षा औपचारिक शिक्षा हो कुनै पनि व्यक्तिले पूरा समय पढ्ने विद्यार्थीका रुपमा आफूलाई राखी औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेको हुन्छ।विद्यालयहरु, महाविद्यालयहरु र विश्वविद्यालयहरुबाट व्यक्तिहरुलाई औपचारिक रुपमा शिक्षा प्रदान गर्ने परम्परा छ।तर अनौपचारिक शिक्षा गर्न दिइने शिक्षाको अवधि र आवश्यकता अनुसार फरक फरक हुन सक्छ। साक्षरता शिक्षा, कार्यमूलक प्रौढ शिक्षा र चेलीबेटी कार्यक्रम अनौपचारिक शिक्षाका उदाहरण हुन्।व्यवसायमूलक शिक्षा चाहिँ सीप तालिम हो जसमा ज्ञानको भन्दा कार्यमा विशेष जोड रहन्छ ।व्यवसयामूलक प्रशिक्षण अन्तर्गत व्यावसायिक शिक्षा र प्राविधिक शिक्षण पर्दछन्। राष्ट्रिय शिक्षाको प्रस्तावित संरचनामा औपचारिक, अनौपचारिक एवं प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई यथासम्भव एकीकृत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

प्रस्तावित संरचनालाई दाहिनेतिरबाट देब्रेतिर हेर्दै जाँदा शिक्षालाई मुख्य तीन तहमा राखिएको छ।प्राथमिक तह, माध्यमिक तह र उच्च तह। प्राथमिक तहको १ देखि ३ कक्षा सम्मलाई आधारभूत शिक्षा भनिएको छ र अनौपचारिक शिक्षाको आधारभूत सीप तालिमको तह र व्यावसायिक शिक्षाको आधारभूत सीप तालिमको तहलाई पनि आधारभूत शिक्षाको समतुल्य बनाइएको छ।विभिन्न कारणहरुले गर्दा औपचारिक रुपमा आधारभूत शिक्षा प्राप्त गर्न नसकेकाहरुका लागि अनौपचारिक शिक्षा र व्यावसायिक शिक्षाको सीप तालिमको व्यवस्था गर्न सकिन्छ।प्राथमिक शिक्षा ५ कक्षासम्मको हुनेछ। माध्यमिक शिक्षा तीन चरणमा सम्पन्न हुनेछ- निम्न माध्यमिक (६-८), माध्यमिक(९-१०) र उच्च माध्यमिक शिक्षा(११+१२)। अनौपचारिक रुपले शिक्षा प्राप्त गर्नेहरु र विभिन्न तहका व्यावसायिक र प्राविधिक शिक्षा लिनेहरु पनि माध्यमिक शिक्षाका विभिन्न चरणमा प्रवेश गरी औपचारिक शिक्षामा सामेल हुन पाउने छन्। यसका निम्ति विभिन्न तहका परीक्षामा निजी रुपमा सम्मिलित भई परीक्षा दिन पाइने र प्रवेश परीक्षामा सम्मिलित हुन सकिने व्यवस्था मिलाइने छ।व्यावसायिक शिक्षामा प्राविधिक तालिमकै माध्यमबाट माथिल्ला तहमा पुग्न बहुप्राविधिक संस्थानहरुको स्थापना हुनेछ र औपचारिक शिक्षाका माध्यमबाट पनि यस्ता संस्थानहरुमा प्रवेशका निम्ति खुल्ला गरिनेछ।

उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा अहिलेको एकीकृत व्यवस्थालाई विकेन्द्रित गरी क्रमशः क्षेत्रीय स्तरका विश्वविद्यालयहरुको व्यवस्था गरिनेछ। ती क्षेत्रका वर्तमान उच्च शिक्षा संस्थाहरुले क्षेत्रीय वा अन्य विश्वविद्यालयसँग सम्बन्धन लिनेछन्। प्रवीणता प्रमाणपत्र तहलाई उच्च माध्यमिक शिक्षामा ल्याइनेछ र विश्वविद्यालयको स्थापना गरी विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरुको संचालन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ।प्रस्तावित

संरचनामा साधारण, पेशागत र संस्कृतमा स्नातक तह तीन वर्षको हुनेछ। प्राविधिक क्षेत्रमा बाहेक अरु विषयमा विद्यावारिधि(पीएचडी) गर्नका लागि एमफिल लाई पूर्वावश्यक मानिनेछ। बहुप्राविधिक संस्थानहरुबाट निर्धारित शर्त पूरा गरेमा बहुप्राविधिक संस्थाहरुबाट प्राविधिक उच्च शिक्षा संस्थाहरुमा प्रवेशका निम्ति र खुला विश्वविद्यालयबाट औपचारिक विश्वविद्यालयहरुमा प्रवेशका लागि पनि अवसरहरु उपलब्ध गराइनेछ।

शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरुको परिपूर्तिका निम्ति उपर्युक्त शैक्षिक संरचनालाई ध्यानमा राखी राष्ट्रिय नीतिहरुको अवलम्बन गर्नु पर्ने हुँदा यस्ता नीतिहरुमध्ये शिक्षाका विशेष क्षेत्रसँग सम्बद्ध नीतिहरु सम्बन्धित अध्याय अन्तर्गत प्रस्तुत सुझाउहरुका रुपमा समाविष्ट छन्। यहाँ केही मूलभूत नीतिहरु मात्र प्रस्तुत गरिएका छन्, जुन राष्ट्रिय शिक्षाका विभिन्न पक्षसँग सम्बद्ध भएकाले व्यापक छन्। यहाँ सिफारिस गरिएका नीतिहरु पनि खास उद्देश्यसँग मात्र नभई विभिन्न उद्देश्यसँग सम्बद्ध छन् तापनि तिनलाई खास समूह अन्तर्गत राखिएको छ।

(१) व्यक्तिलाई उसको अन्तर्निहित प्रतिभाको विकासका निम्ति सहयोग गर्न निम्नलिखित अनुसारको व्यवस्था गर्नुपर्दछः

(क) प्राथमिक शिक्षालाई सर्वसुलभ बनाई प्रतिभाको पहिचान गर्ने,

(ख) विद्यालयीय शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित रहेका बालबालिकाहरुका निम्ति अनौपचारिक रुपमा विभिन्न कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने,

(ग) प्रतिभाशाली योग्य, परिश्रमी र दक्ष व्यक्तिहरुलाई उपयुक्त स्तरको उत्तरोत्तर शिक्षाका लागि अवसर र प्रोत्साहन दिने।

(२) प्रत्येक व्यक्तिमा सार्वभौम मानवीय मूल्यका साथै राष्ट्रिय तथा सामाजिक मान्यता र आस्थाहरुको सम्बर्द्धन गरी स्वस्थ समाजको विकास गर्न प्राथमिक तहदेखि उच्च तहसम्मको शैक्षिक कार्यक्रममा यिनलाई उपयुक्त र सान्दर्भिक रुपले समायोजित गर्नु पर्दछ।

(३) समाजीकरणलाई सुगम तुल्याई सामाजिक एकताको सुदृढीकरण गर्न निम्नलिखित अनुसारको नीति अवलम्बन गर्नुपर्छः

(क) भाषाभाषीहरुको आकांक्षालाई ध्यानमा राखी मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गर्न, प्रोत्साहित गर्ने,

(ख) राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाका रुपमा नेपाली भाषाको प्रयोगलाई ध्यानमा राखी उच्च तहसम्मको शिक्षा राष्ट्रभाषामा दिने,

(ग) राष्ट्रभाषा, राष्ट्रिय भाषा तथा साहित्य, कला र संस्कृतिका विविध पक्षमा मौलिक सिर्जना गर्न व्यक्तिलाई सक्षम तुल्याउने,

(घ) नेपाली जीवनसँग सम्बद्ध ज्ञान-विज्ञानका विविध पक्षमा उच्चस्तरीय अध्ययन अनुसन्धानलाई प्रोत्साहित गर्ने,

(ङ) नेपाली र नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरुको सम्बर्द्धन, अध्ययन र अनुसन्धान गर्न एउटा राष्ट्रिय स्तरका संस्थाको स्थापना गर्ने,

(च) जातीय जीवनका विविध पक्षलाई पाठ्यक्रममा समुचित रुपले समायोजित गरी ज्ञान र समझदारीको विकास गर्ने।

(४) आजको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा आफ्नो पहिचान कायम राख्दै सामञ्जस्यपूर्ण जीवनयापनका लागि व्यक्तिलाई सक्षम तुल्याउनका निम्ति निम्नलिखित नीति लिनुपर्छ :

(क) अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रुपमा अंग्रेजीको आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी विषयका रुपमा अंग्रेजी भाषाको शिक्षालाई प्राथमिकता दिने,

(ख) छिमेकी देशका भाषाहरु र अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरुको शिक्षणलाई आवश्यकतानुसार वृद्धि गर्ने,

(ग) राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा मानवीय व्यवहार, संस्कृति र सिर्जनाका विविध पक्षको तुलनात्मक अध्ययनलाई प्रोत्साहित गर्ने।

(५) शिक्षाका माध्यमबाट मानव संसाधनको विकास गरी समाजको आधुनिकीकरण र देश निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउन निम्नलिखित अनुसारको नीति निर्धारण गर्नु पर्ने देखिन्छः

(क) समाजमा वैज्ञानिक चेतनाको विस्तार गर्न शिक्षाका सबै तहमा विज्ञानलाई आवश्यकतानुसार समायोजित गर्ने,

(ख) विज्ञान र प्रविधिको विकासलाई प्राथमिकता दिई थप उच्च शैक्षिक संस्थानहरुको स्थापना गर्ने,

(ग) प्रत्येक विकास क्षेत्रमा प्राविधिक विद्यालयहरुको विकास गर्ने र सो अन्तर्गत आवश्यकतानुसार र अन्य प्राविधिक विद्यालयहरुको स्थापना गर्ने।

(६) प्राकृतिक वातावरण तथा राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण र सदुपयोग गर्न निम्नलिखित अनुसारको नीति अवलम्बन गर्नु पर्दछः

(क) देशको प्राकृतिक र सांस्कृतिक वातावरण तथा सम्पदाको संरक्षणका निम्ति शिक्षाका विभिन्न तहमा वातावरण शिक्षालाई समुचित रुपमा समाविष्ट गर्ने,

(ख) संचार माध्यमहरुबाट वातावरण संरक्षणका साथै कृषि विकासका निम्ति अनौपचारिक शिक्षा प्रदान गर्ने,

(ग) वातावरण शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन अध्ययन-अध्यापन र अनुसन्धान कार्यको विस्तार गर्ने,

(घ) राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षणका लागि कृषिको महत्वलाई ध्यानमा राखी प्रारम्भिक तहदेखि नै कृषि शिक्षालाई समाविष्ट गर्ने,

(ङ) कृषि सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान कार्यको सुदृढीकरण र विस्तार गर्ने,

(च) खेर गइरहेका श्रमशक्तिको सदुपयोग गर्न देशका सबै क्षेत्रमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको विस्तार र विकास गर्ने।

(७) समाजमा पछि परेका व्यक्तिलाई राष्ट्रिय मूलधारामा समाहित गर्न निम्नलिखित अनुसारको व्यवस्था गर्नु पर्दछः

(क) सबै तहका शिक्षामा महिलाहरुलाई प्राथमिकता दिई प्रोत्साहित गर्ने,

(ख) अपाङ्ग तथा अशक्त बालबालिकाहरुलाई उच्च शिक्षासम्मको उपयुक्त व्यवस्था गर्ने,

(ग) आर्थिक तथा सामाजिक रुपले पछि परेका जनजाति र समुदायको उत्थानका लागि शिक्षा र तालिमहरुको व्यवस्था गर्ने, र

(घ) अनाथ र असहाय बालबालिकाहरुका निम्ति समुचित शिक्षाको व्यवस्था गर्ने,

(ङ) भौगोलिक दृष्टिले पछि परेका क्षेत्रमा शिक्षा प्रसारको समुचित व्यवस्था गर्ने।

शैक्षिक व्यवस्थापन

शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरुको प्राप्तिका निम्ति राष्ट्रिय शिक्षा व्यापक हुनुका साथै स्तरीय पनि हुनुपर्छ। यसका निम्ति शैक्षिक संरचनामा समयानुकूल परिवर्तन गरी शिक्षाको गुणस्तरलाई बढाउने कार्यक्रमहरुका साथै व्यवस्थापन पक्षलाई सुदृढ तुल्याउनु आवश्यक छ।

(८) औपचारिक शिक्षाको प्रचलित शैक्षिक संरचनामा निम्नलिखित अनुसारको परिवर्तन गर्नुपर्छः

(क) प्राथमिक तह (१-५) को कक्षा १ देखि ३ सम्मको शिक्षालाई आधारभूत शिक्षा मान्ने,

(ख) माध्यमिक तहको कक्षा ६-८ लाई निम्नमाध्यमिक शिक्षा, कक्षा ९-१० लाई माध्यमिक शिक्षा र १०+२ लाई उच्च माध्यमिक शिक्षा मान्ने,

(ग) उच्च तहको शिक्षामा साधारण, विज्ञान, शिक्षाशास्त्र, व्यवस्थापन र संस्कृतमा साधारण वा अनर्स सहितको स्नातक कार्यक्रम सामान्यतः तीन वर्षको बनाउने,

(घ) दुई वर्षको स्नातकोत्तर तहपछि स्नातकोत्तर डिप्लोमा वा एम.फिल. कार्यक्रमको संचालन गर्ने र विद्यावारिधि गर्नका लागि एम.फिल. अनिवार्य बनाउने।

(९) अनौपचारिक रुपले शिक्षा आर्जन गर्ने प्रक्रियाको विस्तार गर्न निम्नलिखित अनुसारको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छः

(क) साक्षरताको राष्ट्रिय परिभाषा निर्धारण गर्ने,

(ख) अनौपचारिक रुपमा शिक्षा आर्जन गरेकालाई औपचारिक शिक्षामा प्रवेश गर्न अवसर दिने,

(ग) खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयबाट अनौपचारिक शिक्षाको विस्तार गर्ने।

(घ) पत्राचार, रेडियो र टेलिभिजनका माध्यमबाट विभिन्न विधिहरुको प्रयोग गरी अनौपचारिक शिक्षाको संचालन गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने।

(१०) व्यावसायिक र प्राविधिक शिक्षामा निम्नलिखित अनुसारको व्यवस्था हुनुपर्दछः

(क) अनौपचारिक रुपबाट आधारभूत सीप तालिमको सम्बर्द्धन गर्ने,

(ख) व्यावसायिक विद्यालयहरुबाट मध्यम र उच्चमध्यम स्तरीय प्रशिक्षणहरु दिने, र

(ग) बहुप्राविधिक विद्यालयबाट उच्चस्तरीय प्रशिक्षण दिने।

(११) शिक्षाका गुणस्तरको सम्बर्द्धन शिक्षा विकासको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो। यसका निम्ति निम्नलिखित अनुसारको व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय छः

(क) व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा लगायत औपचारिक शिक्षाका विभिन्न तहमा प्रवेशका लागि सम्बद्ध संस्थाले निर्धारित गरेको प्रवेश परीक्षामा सम्मिलित भई छानिएको हुनुपर्ने,

(ख) शिक्षणलाई प्रभावकारी र विद्यार्थी केन्द्रित बनाउन शिक्षण पद्धतिमा विविधता ल्याउने,

(ग) विद्यालयहरुमा काम गर्ने शिक्षकहरुका लागि तालिम अनिवार्य गरी सबैलाई प्रशिक्षित तुल्याउने,

(घ) उच्च शिक्षामा काम गर्ने शिक्षकहरुले स्नातकोत्तर तहपछिको प्रशिक्षण, एम.फिल. वा पिएच.डी. गर्नु पर्ने,

(ङ) विद्यार्थीहरुको मूल्यांकन गर्ने परिपाटीलाई स्तरीय र सामयिक बनाई परीक्षालाई व्यवस्थित र नियमित बनाउने,

(च) शिक्षाका सबै तहमा पठनशीलताको अभिवृद्धिका निम्ति सबै शैक्षिक संस्थाहरुले न्यूनतम संख्याका पाठ्यपुस्तक र पत्रपत्रिका भएका पुस्तकालयको विकास गर्नु पर्ने,

(छ) शिक्षक नै शैक्षिक व्यवस्थाको मेरुदण्ड भएकाले सबै तहका शिक्षकका सेवाको सुरक्षाका साथै उनीहरुको हकहितको संरक्षण गर्ने,

(ज) आफ्ना विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धिमा शिक्षकको विशेष भूमिका रहने हुँदा विद्यार्थी प्रतिको शिक्षकको जवाफदेहीलाई प्रभावकारी बनाउने,

(झ) शिक्षक र शिक्षा प्रशासकहरुले आफूलाई सक्रिय राजनीतिबाट अलग्ग राखी शैक्षिक वातावरणको सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने,

(ञ) शिक्षाका सबै तहमा पठन पाठनका साथै विद्यार्थीहरुको शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक विकास गर्न विविध कार्यक्रमहरुको संचालनका निम्ति प्रोत्साहित गर्ने,

(ट) ज्ञान र सीपको विकास, शिक्षाका सिद्धान्त र पद्धतिमा आएका परिवर्तन र देश कालका मागलाई ध्यानमा राखी पाठ्यक्रमहरुमा समयोचित सुधार गर्ने,

(ठ) पाठ्यपुस्तकहरुको गुणस्तरमा सुधार गर्न प्रतिस्पर्धाका आधारमा लेखन, प्रकाशन र वितरणको व्यवस्था गर्ने,

(ड) निजी क्षेत्रमा विद्यालय, महाविद्यालय, उच्च शैक्षिक संस्थानहरु तथा विश्वविद्यालयहरुको स्थापना गरी संचालन गर्न प्रोत्साहित गर्ने,

(ढ) विद्यालयको शिक्षामा सुधार गर्ने र विद्यालयहरुको समूह बनाई तिनको निरीक्षण व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने,

(ण) उच्च शिक्षामा सुधार ल्याउनका निम्ति शैक्षिक क्रियाकलापको समन्वय र मूल्यांकन गरी सरकारी अनुदान दिन विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको स्थापना गर्ने,

(त) उच्च शिक्षाको केन्द्रीकृत व्यवस्थालाई विकेन्द्रित गरी शिक्षाको गुणस्तर बढाउन बहुविश्वविद्यालयको सिद्धान्तलाई व्यवहारमा कार्यान्वित गराउने,

(थ) शिक्षाका विविध पक्षमा नीति-निर्माण तथा योजना र कार्यक्रमहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनका निम्ति विभिन्न स्तरका निकायहरुको स्थापनाका साथै वर्तमान व्यवस्थापनलाई सदृढ तुल्याउने,

(द) राष्ट्रिय शिक्षाको विस्तार र सुदृढीकरणका लागि राष्ट्रिय लगानीमा समुचित बृद्धि गर्नुका साथै आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतहरुको परिचालन गर्ने।

२. प्राथमिक शिक्षा

नेपालको जनसंख्याको ठूलो भाग अझै निरक्षर छ। बालबालिकाहरुमा निरक्षरता हटाउने उपायमध्ये प्राथमिक शिक्षालाई सर्वसुलभ गराउदै लैजानु पनि एक हो। २००७ सालदेखि नै यसतर्फ क्रमिक रुपमा प्रयास शुरु भए पनि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ र आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम २०४५ का प्रयासहरु विशेष महत्वपूर्ण मानिन्छन्। यसै पृष्ठभूमिमा थप महत्वपूर्ण कदमका रुपमा सन् १९९० मा थाइल्याण्डमा भएको "सवैका लागि शिक्षा" सम्बन्धी विश्व सम्मेलनका सिफारिशहरुमा नेपालले सहमति जनाएको छ।साथै संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा सोही वर्षको सेप्टेम्बर महिनामा भएको बालबालिकासम्बन्धी विश्वशिखर सम्मेलनको "बाल बचावट, संरक्षण तथा विकाससम्बन्धी विश्व घोषणापत्र" लाई अनुमोदन गरी नेपालले सन् १९९० को दशकमा कार्यान्वयन गर्नका लागि तयार गरेको कार्ययोजना अनुसार आफ्नो राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गरेको छ। यस कार्ययोजना अनुसार नेपालमा अहिले प्राथमिक कक्षामा पढ्ने उमेरका बालबालिका ६२ प्रतिशत मात्र भर्ना हुने गरेकोमा वि.सं. २०५७मा शतप्रतिशत पुऱ्याउने र त्यसमा पनि अहिले ३१ प्रतिशत बालिकाहरु मात्र भर्ना हुने गरेकोमा त्यसलाई शतप्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। यस्तै अहिले भर्ना भएकामध्ये २७ प्रतिशतले मात्र प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्ने स्थितिलाई पनि ७० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ।

२०४७ सम्मको तथ्यांक हेर्दा प्राथमिक विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना प्रतिशतमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको देखिन्छ तापनि कतिपय क्षेत्रमा बालिकाहरु र अन्य पिछडिएका वर्गहरुमा शिक्षाको अवसर र सहभागिताको अझै कमी छ। भौगोलिक विकटताका कारणले स-साना बालबालिकाहरु विद्यालयमा जान सक्दैनन्। यस्तै बीचमै पढाइ छोड्ने र दोहोऱ्याउनेहरुको संख्या निकै हुनु, पाठ्यक्रममा परिवेश सुहाँउदो र जीवनोपयोगी पक्षको कमी हुनु, मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षाको आवश्यक व्यवस्था नहुनु, तोकिएको न्यूनतम योग्यता र तालिमप्राप्त शिक्षक हालसम्म ३० प्रतिशत मात्र हुनु, विद्यालयमा तोकिएको समयअनुरुप पठनपाठनको वातावरण ज्यादै न्यून हुनु आदि कारणले गर्दा प्राथमिक शिक्षाको स्थिति त्यति उत्साहजनक छैन। विभिन्न समुदायका बालबालिकाहरुलाई शिक्षाआर्जनप्रति आकर्षित गर्ने, गुणस्तर बढाउने तथा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउने उपायहरुतर्फ प्राथमिक शिक्षा निर्दिष्ट हुनुपर्ने आवश्यकता छ।

सुझाउहरुः

प्राथमिक शिक्षामा सामयिक सुधार ल्याउन निम्नलिखित बमोजिम आवश्यक व्यवस्था गर्नका लागि सुझाउहरु प्रस्तुत गरिएका छन्ः

(१) प्राथमिक शिक्षाको मूलभूत उद्देश्य शिक्षालाई बालकेन्द्रित गरी बालबालिकामा अन्तर्निहित क्षमताको विकास गर्ने, दैनिक व्यवहारमा आइपर्ने साधारण लेखाई, पढाई र हिसाब सम्बन्धी सीपको विकास गर्ने, जीवनोपयोगी मूल्य, मान्यता र आस्थाहरुको सम्बर्द्धन गरी इमान्दारी, स्वाबलम्बन र श्रमशीलता जस्ता गुणहरु र नागरिक, वैज्ञानिक तथा वातावरणीय चेतनाको विकास गर्ने हुनुपर्छ।

(२) प्राथमिक शिक्षा ५ वर्षको हुनु पर्छ र कक्षा १ मा प्रवेश गर्ने विद्यार्थी ६ वर्ष लागेको हुनुपर्छ।

(३) प्राथमिक शिक्षालाई सर्वसुलभ गराउँदै लैजान हालसम्म प्रचलित प्राथमिक शिक्षामा केही संरचनात्मक समायोजन गरिनुपर्छ। यसो गर्दा कक्षा १ देखि ३ सम्मको शिक्षालाई आधारभूत साक्षरताको रुपमा मानिनुपर्छ र अनौपचारिक शिक्षाको आधारभूत साक्षरतालाई यसको समकक्ष मानिनु पर्छ। साथै कक्षा १–३ सम्मको आधारभूत साक्षरतालाई सर्वसुलभ बनाउन बालबालिकाहरुको विद्यालय जाने सुगमतालाई दृष्टिगत गरी प्राथमिक विद्यालयका अतिरिक्त आधार विद्यालयहरु पनि खोल्नु पर्छ। विद्यार्थी संख्या कम भएका यस्ता विद्यालयहरुमा बहुवर्गीय शिक्षण पद्धति अँगाली कम शिक्षकबाट पनि पठन पाठनको व्यवस्था गर्न सकिन्छ तर यस्ता विद्यालयमा कम्तीमा दुई शिक्षकको नियुक्ति हुनु आवश्यक छ।

(४) प्राथमिक शिक्षामा वास्तविक जीवनसँग सम्बन्धित तथा वातावरण शिक्षा, कृषि जस्ता विषयको व्यावहारिक ज्ञान दिनमा समेत ध्यान दिइनुपर्दछ। तर यस सम्बन्धमा कक्षामा सैद्धान्तिक शिक्षण नभई विद्यालयमा विभिन्न व्यावहारिक कार्यकलापहरुका (जस्तै करेसाबारी, फूलबारी, फलफूलका बिरुवा रोप्ने आदि) माध्यमबाट विद्यार्थीहरुलाई प्रेरित गर्नुपर्दछ।

(५) प्राथमिक शिक्षामा सफाइ, स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षाका साथै हस्तकला, चित्रकला जस्ता विभिन्न विषयमा व्यावहारिक कार्यकलापहरुका माध्यमबाट अभिमुखीकरण गर्नुपर्दछ।

(६) प्राथमिक शिक्षाका लक्ष्य र आधारहरुलाई दृष्टिगत गरी श्री ५ को सरकार शिक्षा मन्त्रालयले अधिराज्यका प्राथमिक विद्यालयहरुलाई उपयुक्त हुने गरी वर्तमान पाठ्यक्रममा आवश्यक सुधारसहित प्राथमिक शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम तयार गरी लागू गर्नु पर्दछ।

(७) कुनै इच्छुक विद्यालय वा समुदायले आफ्नो क्षेत्रको विद्यालयमा छुट्टै पाठ्यक्रम तयार गरी लागू गर्न चाहेमा त्यस्तो पाठ्यक्रम राष्ट्रिय उद्देश्य र लक्ष्यसँग मेल खाने हुनुपर्छ र श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालयबाट स्वीकृत गरिएको हुनु पर्दछ।

(८) नेपाली मातृभाषा नभएका नेपालका अन्य राष्ट्रिय भाषाभाषी क्षेत्रका विद्यालयमा शिक्षाको माध्यमका रुपमा राष्ट्रिय भाषाहरुको प्रयोग गर्न सकिनेछ। हाल नेपाली बाहेक नेपालमा बोलिने अन्य भाषाहरुमा पठनपाठनको लागि चाहिने आवश्यक पाठ्यसामग्री उपलब्ध हुन नसकेमा त्यस्तो पाठ्यसामग्री उपयुक्त मात्रामा उपलब्ध नभएसम्म लेखपढ नेपाली भाषामा गरी आवश्यक व्याख्या र निर्देशन आदि कार्य मातृभाषामा गर्ने व्यवस्था हुनु उपयुक्त देखिन्छ।

(९) बहुभाषिक समुदायका बालबालिकाहरुलाई स्थानीय मातृभाषाको अध्ययन गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(१०) प्राथमिक कक्षामा तालिका २ मा उल्लेख भएका विषयहरुको पठन पाठन प्रस्तावित गरिएको छ :

तालिका २

कक्षा १ देखि ५ सम्म पढाइने विषय र अंक वितरण

क सं	विषयहरु	कक्षा				
		१	२	३	४	५
१	नेपाली भाषा	१००	१००	१००	१००	१००
२	मातृभाषा वा अन्य भाषा	१००	१००	१००	१००	१००
३	अंग्रेजी भाषा	-	-	-	१००	१००
४	गणित	१००	१००	१००	१००	१००
५	सामाजिक शिक्षा	१००	१००	१००	१००	१००
६	स्वास्थ्य, शारीरिक तथा वातावरण शिक्षा	५०	५०	५०	५०	५०
७	कला (हस्तकला, चित्रकला, नृत्य आदि)	५०	५०	५०	५०	५०
८	विज्ञान	-	-	-	१००	१००
	जम्मा	५००	५००	५००	७००	७००

(११) पाठ्यपुस्तकहरुका साथै प्रत्येक विद्यालयमा विद्यार्थीहरुले मिलेर वा पालैपालो गरी पढ्न पाउने गरी स–साना चित्र–पुस्तकहरु र बाल–साहित्य तथा र सन्दर्भ सामग्रीका रुपमा भाषा र ज्ञान विज्ञानका विविध विषयहरुमा सरल पाठ्य सामग्रीको व्यवस्था हुनु पर्दछ। क्रमशः यस्ता पाठ्य सामग्रीको संकलनमा बृद्धि गरी स–साना पुस्तकालयको स्थापनातर्फ प्रत्येक विद्यालयले तयारी गर्नु पर्दछ।

(१२) यस्तो पाठ्यसामग्री सबै विद्यालयहरुमा पुऱ्याउनका निम्ति विद्यालयलाई वार्षिक रुपमा केही रकम उपलब्ध गराएर त्यसैबाट चित्र पुस्तकहरु, बालसाहित्य र सन्दर्भ पुस्तकहरु किनी विद्यालयमा प्रयोग गराउनु उपयुक्त हुनेछ। शिक्षण पाठ्य सामग्रीका रुपमा कालोपाटी र चकको विद्यालयमा अनिवार्य रुपमा व्यवस्था हुनु पर्दछ। आधार तथा प्राथमिक विद्यालयहरुले आवश्यक शिक्षण सामग्रीको निरन्तर वृद्धि गर्नु पर्दछ।

(१३) प्रत्येक विद्यालयमा बालबालिकाहरुका निम्ति खेलकूद, स्काउटिङ, सरसफाई र विभिन्न प्रकारका प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमहरुको नियमित रुपमा आयोजना हुनुपर्दछ र यस्ता कार्यक्रमहरुका निम्ति आवश्यक न्यूनतम सामग्री राख्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(१४) प्राथमिक कक्षाका बालबालिकाहरुको मूल्याङ्कन गर्ने नियमित परिपाटी बसाल्नु पर्छ। यसो गर्दा गृह कार्य, मौखिक कार्य र अतिरिक्त क्रियाकलापमा संलग्नताका साथै पाठका अन्त्यमा कक्षा परीक्षा लिई सोको अभिलेख राख्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(१५) कक्षा ३ का अन्तमा सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक र स्थानीय स्रोत केन्द्रको प्रधान अध्यापकले खटाएका एक जना शिक्षक समेतको समितिले विद्यार्थीको लिखित परीक्षा तथा मौखिक अन्तर्वार्ताद्वारा मूल्यांकन गरी विद्यार्थीको स्तर निर्धारण गरेर परीक्षाको आधारसहित परीक्षाफल जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पठाउने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुनेछ।

(१६) कक्षामा मा प्रयोगात्मक तथा लिखित परीक्षाहरुका आधारमा मूल्यांकन गर्नु उपयुक्त हुन्छ र कक्षा ५ को अन्तिम परीक्षा जिल्ला स्तरमा जिल्ला शिक्षा अधिकारीद्वारा संचालन गर्नु पर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(१७) प्राथमिक तहमा शिक्षकको नियुक्ति गर्दा बालबालिकाको मातृभाषा जानेको व्यक्तिलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। प्रत्येक विद्यालयमा कम्तीमा एकजना महिला शिक्षकको व्यवस्था हुनुपर्छ।

(१८) समुदाय वा स्थानीय एकाइहरुलाई आफ्नो क्षेत्रमा प्राथमिक विद्यालय खोली शिक्षालाई सर्वसुलभ बनाउने कार्यमा योगदान गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(१९) साधारणतया प्राथमिक विद्यालयको व्यवस्थापन अलग्गै हुनुपर्छ। प्राथमिक तह समेत समाविष्ट भएका माध्यमिक विद्यालयहरुमा एउटै व्यवस्थापन पनि रहन सक्छ।

(२०) प्राथमिक विद्यालयहरुको समूह बनाई स्रोत केन्द्रद्वारा विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन तथा पठनपाठनका गतिविधिको निरीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ।

३. माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक शिक्षा

वितेका एक दशकमा माध्यमिक शिक्षा सापेक्षिक रुपमा उपेक्षित रहेको देखिन्छ। सातौं योजना अवधिमा कुनै पनि नयाँ माध्यमिक विद्यालयलाई स्वीकृति दिइएन तर त्यस बेला पनि आफ्नै स्रोतले सञ्चालन गर्ने गरी २०४८ सम्ममा विभिन्न ठाउँमा यस्ता २५६ वटा विद्यालयहरु खुलेका पाइन्छन्। २०४७ सम्मको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने देशमा ३९६४ निम्नमाध्यमिक र १९५३ माध्यमिक विद्यालयहरु देखिन्छन्। कुनै माध्यमिक विद्यालयमा विद्यार्थी अनुपात सरदर ४० छ भने कुनैममा २०० भन्दा बढी छ। विद्यालयहरु उपयुक्त नक्साङ्कनका आधारमा नखोलिएका हुँदा पनि शैक्षिक तथा आर्थिक दृष्टिले तिनको स्थितिमा सुधार गर्न कठिनाई परेको छ। विद्यालयहरुलाई दिइने सरकारी सहायतामा सुधार आउन सकेको छैन। दुर्गम, शहरी र ग्रामीण क्षेत्रका माध्यमिक विद्यालयहरुको समस्या बेग्लाबेग्लै छन्। माध्यमिक शिक्षामा छुट्याइएको बजेटमा करीब ८५ प्रतिशत शिक्षकको तलबमै खर्च हुने हुँदा पाठ्यक्रम विकास, तालिम, निरीक्षण, विद्यालयको भौतिक सुविधा, आवश्यक शैक्षिक सामग्री आदिका लागि खास रकम उपलब्ध नहुने स्थिति छ। कक्षा ९-१० को पाठ्यक्रममा विज्ञान र सामाजिक शिक्षा जस्ता महत्वपूर्ण विषयहरु अनिवार्य नहुनाले विद्यार्थीहरु त्यसबाट प्राप्त गर्नुपर्ने ज्ञानबाट वञ्चित देखिन्छन्। यस्तै पाठ्यक्रममा सामयिक सुधार नहुनु, गुणस्तरयुक्त पाठ्यपुस्तकको कमी, कमजोर व्यवस्थापन पक्ष, निरीक्षण तथा अनुगमनको अभाव, परीक्षा प्रणालीको अवैज्ञानिकता एवम् अविश्वसनीयता आदि माध्यमिक शिक्षाका टड्कारा समस्या छन्।

उच्च माध्यमिक शिक्षा (१०+२) लाई विद्यालय व्यवस्थामा अनुकूलन गर्ने, पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने, पाठ्यपुस्तकको लेखन तथा प्रकाशन गर्ने, विश्वविद्यालयअन्तर्गत संचालित प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको कार्यक्रमलाई विद्यालय व्यवस्थामा समेट्ने, परीक्षणसम्बन्धी व्यवस्था गर्ने आदि प्रमुख पक्षहरुको समाधान प्रस्तावित उच्च माध्यमिक शिक्षामा खोजिनुपर्ने हुन्छ।

सुझाउहरु

(१) संरचना र उद्देश्य : माध्यमिक तहको शिक्षाको उद्देश्यदेखि पाठ्यक्रम र सञ्चालनसम्म समष्टिगत विचार गर्दा देशको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक स्थिति र सीमाहरुलाई मध्यनजर राख्नु आवश्यक हुन्छ। उक्त वास्तविकता र सीमाका आधारमा उपयोगी शिक्षा प्रणालीको स्थापना गर्ने क्रममा भौगोलिक दृष्टिले विद्यार्थीहरु घरबाट २ घण्टाभन्दा बढी हिंडेर जानु नपर्ने गरी कम्तीमा कक्षा ८ सम्म पढ्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(२) माध्यमिक शिक्षाको संरचना तीन तहको हुनुपर्छ : निम्नमाध्यमिक (कक्षा ६–८), माध्यमिक (९–१०) र उच्चमाध्यमिक (१०+२)।

(३) श्रमप्रति सकारात्मक भावना भएका, राष्ट्र र प्रजातन्त्र प्रति आस्थावान् तथा नेपाली भाषा, गणित र विज्ञान विषयमा उपयुक्त स्तरको ज्ञान भएका, चरित्रवान् नागरिक तयार पार्नु निम्नमाध्यमिक शिक्षाको उद्देश्य हुनुपर्छ।

(४) माध्यमिक शिक्षा नेपालको आर्थिक विकासका लागि मानव संसाधनको मूल आधार हुनुपर्छ। भाषिक व्यवहारमा सक्षम, सृजनशील, सहयोगी, राष्ट्रिय परम्परा र संस्कृतिसँग परिचित, वैज्ञानिक सुझबुझ भएका, स्वावलम्बी, उद्यमशील र प्रजातान्त्रिक जीवनमूल्यसँग सचेत नागरिक तयार पार्नु यस शिक्षाको उद्देश्य हुनुपर्छ।

(५) संख्यात्मक विस्तारका हकमा आठौं अवधिमा माध्यमिक तहको उमेर समूहका विद्यार्थीमा सरदर भर्ना प्रतिशत निम्नमाध्यमिक शिक्षामा ६०, माध्यमिक शिक्षामा ४५ र उच्च माध्यमिकमा ३० पुऱ्याउनु पर्छ। यस्तो गर्न औपचारिक कक्षा खोलेर मात्र सम्भव नभएमा दूर शिक्षा प्रणाली समेत अपनाउनु पर्छ। आठौं योजनाभित्र अधिराज्यका सबै जिल्लामा कक्षा १२ सम्मको अध्ययन गर्ने सहुलियत प्रदान गर्नुपर्छ। औपचारिक विद्यालय खोल्न सम्भव नभएमा नजिकको जिल्लामा विद्यार्थीहरुलाई छात्रवृत्ति तथा अन्य सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्छ।

(६) निम्नमाध्यमिक (६–८) शिक्षामा तालिका ५ मा उल्लेख भए अनुसारका विषयहरुको पठनपाठन प्रस्तावित गरिएको छः

तालिका ५

निम्नमाध्यमिक कक्षा (६ देखि ८ सम्म) का विषयहरु

विषय	कक्षा ६	कक्षा ७	कक्षा ८
नेपाली	१००	१००	१००
संस्कृत	५०	५०	५०
अंग्रेजी	१००	१००	१००
गणित	१००	१००	१००
विज्ञान र वातावरण शिक्षा	१००	१००	१००
सामाजिक शिक्षा	१००	१००	१००
स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा	५०	५०	५०
ऐच्छिक भाषा	१००	१००	१००
कला पूर्वव्यावसायिक	५०	५०	५०
जम्मा	७५०	७५०	७५०

(अ) ऐच्छिक भाषामा मातृभाषा, राष्ट्रभाषा, अंग्रेजी र संस्कृतमध्ये कुनै एक लिनुपर्छ।

(आ) कला/पूर्वव्यावसायिकमा चित्रकला, नृत्य, संगीत, हस्तकला र पूर्वव्यावसायिकमध्ये कुनै एक विषय लिनुपर्छ।

(इ) संस्कृत माध्यमिक शिक्षामा ऐच्छिक भाषा अन्तर्गत संस्कृत लिनुपर्छ।

(७) माध्यमिक शिक्षा (९–१०) मा तालिका ६ मा उल्लेख भए अनुसारका विषयहरुको पठन पाठन प्रस्तावित गरिएको छः

तालिका ६

माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९ र १०) का विषयहरु

विषय	कक्षा ९	कक्षा १०
नेपाली	१००	१००
अंग्रेजी	१००	१००
गणित	१००	१००
विज्ञान (र वातावरण शिक्षा)	१००	१००
सामाजिक शिक्षा	१००	१००
ऐच्छिक	२००	२००
अतिरिक्त ऐच्छिक	१००	१००
जम्मा	७००+१००	७००+१००

(अ) नेपाली विषय अन्तर्गत सहयोगीका रुपमा संस्कृतलाई पनि समावेश गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(आ) ऐच्छिक २०० पूर्णाङ्कको हुनुपर्छ। यस अन्तर्गत निर्धारित विषय समूहहरुबाट कुनै दुई विषय वा एउटै विषयबाट दुई पत्र लिन सकिनेछ।

(इ) ऐच्छिकमा नलिएको कुनै एक विषय वा एक पत्र अतिरिक्त ऐच्छिकमा लिन सकिनेछ।

(ई) संस्कृत माध्यमिक शिक्षामा ऐच्छिक विषयका रुपमा २०० पूर्णाङ्क संस्कृत अनिवार्य रुपमा लिनुपर्छ। अतिरिक्त ऐच्छिकमा साधारण समूहको अन्य विषय वा संस्कृत पनि लिन सकिनेछ।

(उ) अतिरिक्त ऐच्छिकलाई उत्तीर्ण अनुत्तीर्णसँग सम्बद्ध नगरी उत्तीर्णभन्दा माथिको प्राप्ताङ्क जोडिने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(ऊ) ऐच्छिक र अतिरिक्त ऐच्छिकमा विद्यालयको क्षमताले व्यवस्था गर्न सकेको विषय लिन सक्ने प्रावधान हुनुपर्छ।

(८) संगीत तथा नाट्य विद्यालयहरु खोल्न प्रोत्साहित गर्नु पर्छ।

(९) एस.एल.सी. परीक्षा सम्बन्धी व्यवस्था निम्नलिखित अनुसार गर्नुपर्छ : (क) एउटै पाठ्यक्रम लागू हुने हालको स्थितिमा केन्द्रीय तहमा एस.एल.सी. परीक्षाको तयारी गरी क्षेत्रीय तहमा परीक्षा सञ्चालन गर्ने उत्तरपुस्तिका परीक्षण तथा परीक्षाफल प्रकाशन गर्ने आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्छ। (ख) प्रश्नपत्र निर्माण, उत्तरपुस्तिका परीक्षण, परीक्षा सञ्चालन प्रक्रिया, परीक्षाफल प्रकाशन

व्यवस्था आदिमा सुधार गर्न उपयुक्त व्यवस्था गरिनुपर्छ। (ग) विभिन्न विशेषज्ञहरुको समितिको व्यवस्था हुनुपर्छ। (घ) कम्पार्टमेन्टलको व्यवस्था केही वर्ष कायमै राखिनु पर्छ।

उच्चमाध्यमिक शिक्षा

(१०) उच्चमाध्यमिक शिक्षा ज्ञान र सीपको विशिष्टीकरणतिर जाने पहिलो चरणका रुपमा हुनुपर्छ। यस तहको प्रमुख उद्देश्य मध्यमस्तरको जनशक्ति उत्पादन गर्ने हुनुपर्छ।

(११) उच्चमाध्यमिक शिक्षाको धार पाँचको किसिमको हुनुपर्छ : (१) साधारण (२) पेशागत (३) प्राविधिक (४) बहुप्राविधिक (५) संस्कृत।

(१२) समाजमा रोजगार पाउन सकिने गराउन यस तहमा पेशागत तथा प्राविधिक शिक्षामा विशेष जोड दिइनुपर्छ।

(१३) दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रमा उच्च माध्यमिक कक्षा खोल्न श्री ५ को सरकारका तर्फबाट विशेष प्रयास गरिनुपर्छ।

(१४) उच्चमाध्यमिक विद्यालय स्थापना गर्दा त्यसको आसपासमा रहेका सहयोगी विद्यालयहरुको संख्यालाई समेत आधार मान्नुपर्छ। सुविधायुक्त तथा जनसहभागिता प्राप्त विद्यालयहरुलाई पनि उच्च माध्यमिक तह सञ्चालन गर्न स्वीकृत दिइनुपर्छ।

(१५) उच्चमाध्यमिक शिक्षाको अध्ययन अवधि साधारणतया दुई वर्षको हुनुपर्छ।

(१६) प्रचलित माध्यमिक विद्यालयहरुमा कक्षा ११ र १२ थप गरेर उच्चमाध्यमिक विद्यालयहरु स्थापना गरिनुपर्छ। क्याम्पसका प्रवीणता प्रमाणपत्र तहका कक्षाहरु पनि उच्च माध्यमिक शिक्षाको संरचनामा पर्न आउने हुँदा साधारणतया त्यस तहमा १–१२, ६–१२, ९–१२ वा ११–१२ कक्षा सञ्चालन हुन सक्नेछन्। उपर्युक्त प्रकारका विद्यालयहरु हुने भए पनि अन्ततोगत्वा उच्चमाध्यमिक विद्यालयलाई ६ अथवा ९ देखि १२ कक्षासम्म चल्ने विद्यालयको रुपमा परिणत गर्ने नीति अपनाइनु पर्छ।

(१७) उच्चमाध्यमिकमा पनि मूल पाठ्यक्रम सामान्यतया एउटै प्रकृतिको हुनुपर्छ। अन्य विषय क्षेत्रको पाठ्यक्रम ज्ञान र सीपको विशिष्टीकरणतिर जाने पहिलो सिंढीका लागि आवश्यक हुने विषयवस्तुहरुका आधारमा निर्धारित गरिनुपर्छ। यसो गर्दा हाल विश्वविद्यालयहरुमा प्रचलित प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको पाठ्यक्रमको स्तरलाई कायमै राखी अझ उपयुक्त र व्यवस्थित गरिनुपर्छ।

(१८) उच्चमाध्यमिक शिक्षालाई विद्यालय शिक्षाको अभिन्न अंगका रुपमा विकास गरिने हुनाले यस तहको शिक्षाको व्यवस्थापन पनि माध्यमिक शिक्षा व्यवस्थापन संगठनभित्रै समाहित हुनुपर्छ अर्थात् सञ्चालक समिति, निरीक्षण व्यवस्था तथा अन्य नियमहरु माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापन सरह हुनुपर्छ।

(१९) यस तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको योग्यता सामान्यतः स्नातकोत्तर तहको हुनुपर्छ। शिक्षकहरुको नियुक्ति, सरुवा र बढुवाको व्यवस्था माध्यमिक तहका शिक्षकको व्यवस्था अन्तर्गत नै उनीहरुको योग्यताका आधारमा विभिन्न पदको सृजना गरी राख्न सकिने व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(२०) उच्चमाध्यमिक शिक्षामा पठनपाठनको गुणात्मकता तथा जनशक्ति उत्पादनमा विशेष जोड दिइने हुँदा यस तहका विद्यालयको स्थापना, पाठ्यक्रम–पाठ्यपुस्तक तथा अन्य पूर्वाधारको उपयुक्त तयारीका साथ तोकिएको शैक्षिक आधार अनुरुप गरिनुपर्छ।

(२१) उच्चमाध्यमिक शिक्षा परिषद् ऐन, २०४६ लाई आवश्यक संशोधन गरी यस परिषद् अन्तर्गत परीक्षा संचालन गर्ने बोर्ड तथा यस सम्बन्धी नीति निर्माण, पाठ्यक्रम विकास अध्ययन मूल्यांकन आदिको उपयुक्त व्यवस्था मिलाइनु पर्छ।

(२२) उच्चमाध्यमिक शिक्षामा निजी क्षेत्र तथा जनसहभागितालाई विशेष जोड दिइनुपर्छ र यस आधारमा उच्चमाध्यमिकसम्म चल्ने विद्यालयहरु श्री ५ को सरकारबाट वार्षिक अनुदान पाउने, पटके अनुदान पाउने, ११ र १२ कक्षा आफ्नै स्रोतले संचालन गर्ने गरी तीन किसिमका हुनेछन्।

(२३) उच्च माध्यमिक शिक्षा अन्तर्गत रहेका विभिन्न धार अनुसार श्री ५ को सरकारले दिने अनुदान तथा सहयोगको प्रकृति फरक फरक हुनुपर्छ।

(२४) उच्चमाध्यमिक शिक्षाको कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्दा हाल संचालन भएका माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा ११ र १२ थपेर उच्चमाध्यमिक विद्यालय संचालन गर्ने, उच्चमाध्यमिक तह (१०+२) मात्रै पनि सञ्चालन गर्ने र हाल विश्वविद्यालयले संचालन गर्दै आएका प्रवीणता प्रमाणपत्र तहका क्याम्पस तथा कक्षाहरुको पाठ्यक्रम तथा परीक्षा व्यवस्था उच्चमाध्यमिक शिक्षा व्यवस्था अन्तर्गत ल्याउँदै जाने नीति लिनुपर्छ। यी कुराहरुलाई दृष्टिगत गरी कार्यान्वयनको प्राथमिकता क्रम निम्नानुसार हुनुपर्छः

(क) उच्चमाध्यमिक कक्षा आवश्यक सबै साधन स्रोत उपलब्ध भएको विद्यालयमा थपिनु पर्छ।

(ख) हालसम्म क्याम्पस नभएको तर कक्षा ११ र १२ संचालन गर्दा प्रति कक्षा कम्तीमा ४० विद्यार्थी हुने दुर्गम तथा पहाडी जिल्लाका माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा ११ र १२ थप्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(ग) विद्यालयको भवनमा संचालन भएका, आफ्नो स्थायी शिक्षक नभएका प्रमाणपत्र तहका निजी क्षेत्रका क्याम्पसहरु र विश्वविद्यालयहरुका प्रवीणता प्रमाणपत्र तहका आंगिक क्याम्पसहरुको सम्बन्धन उच्चमाध्यमिक शिक्षा व्यवस्था अन्तर्गत ल्याउनुपर्छ।

(२५) (२५) विश्वविद्यालयहरुले २०५० सालपछि प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको सम्बन्धन वा आंगिक क्याम्पसहरु खोल्ने स्वीकृति बन्द गर्नुपर्छ। साथै वि.सं. २०५७ सालसम्ममा देशमा विश्वविद्यालयहरु अन्तर्गत प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको कार्यक्रम संचालन पूर्णतः उच्चमाध्यमिक शिक्षा अन्तर्गत ल्याइनुपर्छ।

(२६) हाल निजी क्षेत्रमा सञ्चालित प्रवीणता प्रमाणपत्र तहका कार्यक्रमहरुलाई प्रस्तावित उच्च माध्यमिक विद्यालयहरुमा समाहित गर्न वा स्नातक तहमा स्तरबृद्धि गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ। यसो गर्दा हाल कार्यरत शिक्षकहरुको सेवा सुरक्षाको प्रत्याभूति हुनुपर्छ।

(२७) स्वीकृत पाठ्यक्रमका आधारमा पाठ्यपुस्तक तयार गराई प्रयोगमा ल्याउने व्यवस्था गरिनुपर्छ। पाठ्यपुस्तक लेखन तथा प्रकाशनमा एकाधिकारको व्यवस्था नराखी निजीकरण तथा प्रतिस्पर्धाको आधारमा स्तरीय पाठ्यपुस्तक लेखाई उपलब्ध गराउनुपर्छ।

(२८) कक्षा ११ र १२ को अन्तमा लिइने बाह्य परीक्षाका आधारमा विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि मापन गरी उपाधि प्रदान गरिनुपर्छ। विषयको प्रकृति हेरी २ वर्ष बाह्य परीक्षाको प्रणाली वा सेमेस्टर प्रणाली तथा आन्तरिक मूल्यांकनको व्यवस्था पनि लागू गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्छ।

४. साधरण उच्च शिक्षा

नेपालको उच्च शिक्षाका कार्यक्रमहरुको संचालन गर्दै आएको त्रिभुवन विश्वविद्यालय आज अनेकौं समस्याले ग्रस्त छ। देशभरि आफ्ना क्याम्पसहरुको विस्तार गरेर पनि नपुगेकाले निजी क्याम्पसहरु खुल्दैछन्। विश्वविद्यालयअन्तर्गतका क्याम्पसहरुले विद्यार्थी भर्नाको चाप प्रत्येक वर्ष सहँदै आएका भए तापनि ठोस नीति र योजनाका अभावमा भर्ना समस्या जस्ताको तस्तै छ। भर्ना भए पनि नियमित रुपमा पढाइ नहुने, समयमा जाँच नहुने र समयमा परीक्षाफल प्रकाशित नहुने कारणले गर्दा विद्यार्थीहरुको अमूल्य समय नष्ट भएको छ। पाठ्यक्रममा समयानुकूल सुधार हुन सकेको छैन, पाठ्यपुस्तकहरुको निर्माणको गति पनि ज्यादै मन्द छ र क्याम्पसहरुमा पठनपाठन, छात्रावास, पुस्तकालय, प्रयोगशाला आदि सुविधाको कमीले गर्दा शैक्षिक वातावरणको विकास हुन सकेको छैन। विश्वविद्यालयमा अनुसन्धानका लागि कार्यक्रम र प्रोत्साहन छैन। उच्च शिक्षा प्राज्ञिक नरही प्रशासनमुखी भएको छ।

प्रचलित शिक्षा व्यवस्थाले उत्पादन गरेको निम्नस्तरीय जनशक्तिलाई काम दिन नसकेकाले उच्च डिग्री हासिल गर्ने विचारले उच्च शिक्षामा विद्यार्थीहरुको भर्ना चापको वृद्धि भएको छ। रा.शि.प.यो. ले जनशक्तिको उत्पादनका निम्ति शिक्षा भन्ने अवधारणा बनाए तापनि २०३६ सालमा त्यो पूरै असफल भयो। सामाजिक मागको नीति लिएर उच्च शिक्षामा अवसरका द्वारहरु खोलिए तर नेपालका गरीब करदाताबाट उठेको करबाट शहर बजारका उच्च र मध्यमवर्गीय तथा माथिल्ला वर्गका विद्यार्थी मात्र लाभान्वित भएका छन्। निजी क्याम्पसहरु पनि शैक्षिक तथा भौतिक सुविधाहरुको अपर्याप्तताले गर्दा गुणात्मक शिक्षा दिन सक्षम भइरहेका देखिँदैनन्। नेपालले अहिले गरेको शिक्षा क्षेत्रको लगानी अन्य अल्पविकसित देशहरुको तुलनामा कम छ तर उच्च शिक्षामा लगाएको प्रतिशत भने बढी नै छ। श्री ५ को सरकारको आठौं पञ्चवर्षीय योजनाको आधार पत्रले पनि आफैं पूरा खर्च बेहोर्नु नपरेमा श्री ५ को सरकार उच्च शिक्षाको विस्तारकै पक्षमा भएको देखाएको छ।

उच्च शिक्षाका सन्दर्भमा सान्दर्भिकता र कार्यक्षमताका कुरा पनि विचारणीय छन्। उच्च शिक्षामा अध्यापन गराइने विषयहरुको सान्दर्भिकता र कार्यक्षमताका प्रश्नबारे विचार नगरिएकाले पाठ्यविषयहरुको औचित्य र गुणस्तरका समस्या छँदै छन् भने उच्च शिक्षाको गुणस्तरको ह्रास पनि विचारणीय छ। यस्तै विश्वविद्यालयको आन्तरिक र बाह्य स्वायत्तता विश्वविद्यालयको शैक्षिक संरचना र शैक्षिक कार्यक्रमहरु, शिक्षक, कर्मचारी र विद्यार्थीहरुलाई दिइने सुबिधा, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक, शिक्षण तथा अनुसन्धानका साथै राष्ट्रिय विकास सेवा र अतिरिक्त क्रियाकलापका बारेमा पनि पुनर्विचार गर्नु वाञ्छनीय छ। बहुविश्वविद्यालयको अवधारणा अनुसार विभिन्न क्षेत्रहरुमा विश्वविद्यालयहरुको स्थापना तथा यी

विश्वविद्यालयहरुका कार्यक्रमहरुको समन्वय गर्न र अनुदान दिन एउटा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको पनि गठन हुनुपर्ने देखिन्छ।

सुझाउहरु :

उच्च शिक्षा (साधारण) सम्बन्धी यी सुझाउहरु वर्तमान स्थितिका कतिपय पक्षलाई ध्यानमा राखी बनाइएका छन्। यिनमा आर्थिक पक्ष विशेष रुपले विचारणीय छ। उच्च शिक्षामा अहिले रहेको औसत वार्षिक १० प्रतिशत बृद्धि दर र ५ प्रतिशत भर्ना अनुपात चालू नै रहनेछ। यस वृद्धि दरलाई तुरुन्तै आमूल परिवर्तन गर्नु राजनैतिक दृष्टिले सम्भव देखिंदैन। यसका साथै श्री ५ को सरकारको आधारभूत, प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षाप्रति बढिरहेको वचनबद्धताले गर्दा पनि उच्च शिक्षाका क्षेत्रबाट अझ खर्चको कटौती हुने संभावना छ।

प्रतिवर्ष एस.एल.सी. उत्तीर्ण हुने विद्यार्थीहरुलाई तुरुन्तै उच्च माध्यमिक (१०+२) तिर वा प्रस्तावित व्यावसायिक तथा प्राविधिक तालिम केन्द्र वा बहुप्राविधिक संस्थानहरुतिर उन्मुख गराउन पनि अझ बढी खर्च चाहिनेछ। यसकारण अहिलेको पूर्ण सरकारी अनुदान दिने प्रणालीबाट उच्च शिक्षामा निजी स्वामित्वलाई प्रोत्साहन दिने प्रणाली अँगाल्नु पर्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ।

(१) विश्वविद्यालय अनुदान आयोगः नेपालमा चालू तथा प्रस्तावित उच्च शिक्षण संस्थाको विशेष गरी विश्वविद्यालय शिक्षाको सामाजिक माग र अर्थतन्त्रमा त्यसको भूमिका तथा कार्यलाई परिभाषित गर्न एउटा उच्चस्तरीय विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (University Grant Commission) जस्तो संस्थाको स्थापना हुनुपर्छ। यस संस्थाले उच्च शिक्षामा सरकारी अनुदानलाई संचालन र उच्च शिक्षाको स्तर तथा एकरुपता कायम गर्नेछ।

(२) बहुविश्वविद्यालयको व्यवस्थाः वर्तमान प्रजातान्त्रिक वातावरणमा उच्च शिक्षाको अवसर देशका सबै क्षेत्रका योग्य र प्रतिभाशाली व्यक्तिहरुलाई उपलब्ध गराउन त्रिभुवन विश्वविद्यालयलाई विकेन्द्रित गरी त्रि.वि. का आङ्गिक क्याम्पसहरु र निजी क्याम्पसहरुलाई एकीकृत गरेर पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चलमा एक एक तथा मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चलका लागि एक गरी कम्तीमा चारवटा विश्वविद्यालयहरु खोलिनु पर्छ। यी विश्वविद्यालयहरुको स्वरुप र संरचनावारे प्रस्तावित विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले सिफारिस गर्नुपर्छ। सामान्यतः यी विश्वविद्यालयहरुसँग त्यस क्षेत्रका प्राविधिक संस्थानहरु तथा महाविद्यालयहरु सम्बद्ध हुनुपर्छ। तर विश्वविद्यालयको कार्यक्षमता, स्तर र मान्यताका कारणले गर्दा कुनै पनि शैक्षिक संस्थानले आफ्नो क्षेत्रबाहिरका राष्ट्रिय विश्वविद्यालयसँग सम्बन्धन गर्न पाउनुपर्छ।

(३) निकट भविष्यमा श्री ५ को सरकारले एउटा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गर्नुपर्छ। यस विश्वविद्यालयले प्राइभेट परीक्षार्थीहरुका निम्ति पनि परीक्षा संचालन गर्नुका साथै अनौपचारिक माध्यममा उच्च शिक्षाको विस्तारका निम्ति नेपालको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर दूर शिक्षणको कार्यक्रम पनि संचालन गर्नुपर्छ। यस खुला विश्वविद्यालयलाई श्री ५ को सरकारले

शुरुका ५–७ वर्षसम्म एकमुष्ट अनुदान दिनुपर्छ र उक्त चरण पार भएपछि पञ्जिका शुल्क, परीक्षा शुल्क र डिग्री शुल्कले नै त्यसलाई आर्थिक रुपमा आत्मनिर्भर गराउनुपर्छ।

(४) सरकारी आर्थिक अनुदानको नीतिलाई कार्यान्वित गर्ने प्रयोजनका लागि विज्ञानलाई प्राविधिक शिक्षा अन्तर्गत राख्नु पर्छ। आगामी वर्षहरुमा पनि स्नातक तहका केही नयाँ विज्ञान महाविद्यालयहरुको स्थापना गर्नुपर्छ।

(५) हरेक विश्वविद्यालयस्थित अनुसन्धान केन्द्र र केन्द्रीय शिक्षण विभागहरुलाई एउटै व्यवस्था अन्तर्गत राखिनुपर्छ। सो केन्द्रलाई पढाइ र अनुसन्धानका निम्ति पुस्तकालय, अभिलेख केन्द्र, तथा विविध प्रयोगशालाहरुको सुविधाले सम्पन्न गरिनुपर्छ। त्यस निकायलाई एक विशिष्ट उच्च अध्ययन अनुसन्धान संस्थाका रुपमा विकसित गरी स्वायत्तता प्रदान गर्नुका साथै साधन र सुविधासम्पन्न तुल्याउनु पर्छ।

(६) उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् ऐन, २०४६ मा प्रस्तावित गरे अनुसार त्रिभुवन विश्वविद्यालयले चरणबद्ध रुपमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको पढाई वि.सं. २०५७ सम्ममा पूर्ण रुपले बन्द गरिनुपर्छ। अहिलेका त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका क्याम्पसहरुबाट प्रवीणता प्रमाणपत्र स्तरलाई बन्द गरेपछि विश्वविद्यालय अन्तर्गतका संकाय र विभागहरु तथा महाविद्यालयहरुले स्नातक र स्नातकोत्तर डिप्लोमा, एम.फिल र विद्यावारिधिका कार्यक्रमहरुको संचालन गरिनुपर्छ।

(७) हरेक विभाग, संकाय, अध्ययन संस्थान र क्याम्पसले आफ्नो शैक्षिक र भौतिक क्षमताको आधारमा छुट्टाछुट्टै भर्ना र प्रवेश परीक्षा लिन पाउने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(८) मानविकी र सामाजिकशास्त्र, शिक्षाशास्त्र, व्यवस्थापन र विज्ञान विषयहरुमा स्नातक तह ३ वर्षको हुनुपर्छ र यी विषयहरुमा ऐच्छिक अनर्स पाठ्यक्रमको समेत व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(९) स्नातकोत्तर तहको प्रवेशमा अनर्स पास गरेको विद्यार्थीलाई ग्राह्यता दिइनु पर्छ। दुई वर्षे स्नातकमा उत्तीर्ण पुराना विद्यार्थीहरुका लागि १ वर्षे अनर्सको थप पाठ्यक्रम तयार गर्नुपर्छ।

(१०) पिएच.डी. कार्यक्रममा नाम दर्ता गर्न एम.फिल. लाई पूर्वावश्यक गर्नुपर्छ र त्यसलाई बढी सुसंगत रुपमा संचालन गरेर प्रभावकारी तालिमको रुप दिनुपर्छ। एम.फिल. का पाठ्याँशहरुमा अन्य सम्बन्धित विषयहरु पनि रहनुपर्दछ।

(११) अनुसन्धान पेशालाई प्राज्ञिक तथा सिर्जनात्मक काममा लगानी समेत गर्न सक्ने स्थितिमा पुग्न संकायहरु तथा अनुसन्धान केन्द्रहरुलाई बढी आन्तरिक स्वायत्तता प्रदान गर्नुपर्छ। विश्वविद्यालय तहमा गरिने अनुसन्धान संगठित, अन्तरक्रियात्मक एवं आकर्षक प्राज्ञिक अभ्यासका रुपमा अगाडि आउनुपर्छ। यसका निम्ति विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले उच्च शिक्षामा अनुसन्धान नीति तय गर्नुपर्छ।

(१२) विश्वविद्यालयका सम्पूर्ण गतिविधिमा जवाफदेहीको भावनालाई कायम गर्न नीति निर्धारण प्रक्रियामा सहभागिताको अधिकतम सम्भावनाको विस्तार गरिनुपर्छ, जसबाट संकाय र विद्यार्थी दुवैमा निजत्वको भावना जागरित होस्। तर संकायलाई आफ्नो शिक्षण तथा अनुसन्धानको मौलिकता तथा व्यावसायिक स्तर निर्धारण गर्न पूर्ण स्वायत्तता दिइनुपर्छ र त्यसमा हस्तक्षेप गरिनु हुँदैन।

विश्वविद्यालयका गतिविधिवारे नीति निर्धारण गर्दा सहभागिता, स्पष्टता र उत्तरदायित्वको निर्देशक सिद्धान्तको पालन गर्नुपर्छ।

(१३) हरेक विश्वविद्यालय, संकाय तथा विभागमा आफ्नै वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी दाताका सहयोगमा दीर्घकालीन वृत्ति विकास कार्यक्रम संचालित गर्न प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ जसबाट देशभित्र तालिम, गोष्ठी, कार्यशाला, विषय–संगोष्ठी र अल्पकालीन अध्ययन भ्रमण तथा पेशागत आत्मोन्नतिको व्यवस्था गर्न सकियोस्।

(१४) शिक्षण विभाग, संकाय, अध्ययन संस्थान, कलेज, स्कूल, विद्यापीठ र अनुसन्धान केन्द्रहरुका तहमा अधिकारको अत्यधिक विकेन्द्रीकरण र यथोचित मात्रामा प्रत्यायोजन गरिनुपर्छ। नीति, योजना र मूल्यांकनलाई छोडेर कार्यक्रम बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने सबै कुरामा उपयुक्त तहमा पूरै जिम्मेवारी सुम्पिने व्यवस्था मिलाइनुपर्छ।

(१५) शिक्षण तथा प्रशासनका उच्च पदहरुको सिर्जना गर्दा हरेक पदको कार्य, कार्यक्रम र भूमिका स्पष्ट रुपले परिभाषित हुनुपर्छ। त्यस्ता पदको पूर्वाधार सकेसम्म स्पष्ट हुनुपर्छ।

(१६) प्रशासनिक र आर्थिक व्यवस्थाको संचालन तथा क्याम्पसका निम्ति जनसहभागिता परिचालन गर्न एउटा क्याम्पस सञ्चालक समिति रहन सक्नेछ। यसको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिए अनुसार हुनेछ।

(१७) राष्ट्रिय विकास सेवालाई सामाजिक सेवा र विस्तार कार्यक्रमका रुपमा जनतासम्म लैजान आर्थिक स्रोत जुटाएर क्रेडिट जम्मा नहुने गरी स्वेच्छाका आधारमा संचालन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ। उदाहरणका निमित्त यस्ता केही कार्यक्रम हुन् : (अ) वृक्षारोपण तथा वातावरण शिक्षा, (आ) जनसंख्या शिक्षा, (इ) साक्षरता, (ई) आधार शिक्षा, (उ) स्वास्थ्य शिक्षा, (ऊ) प्रतिरक्षण (इम्युनाइजेशन), तथा ए)विद्यालयहरुमा अंग्रेजी, विज्ञान, गणित आदि विषयको शिक्षण। यस्तो कार्यक्रम स्नातकोत्तर तहमा मात्र सीमित रहनेछ। ग्रामीण सामाजिक विकास र ग्रामीण समाजशास्त्र जस्ता विषयहरुमा भने राष्ट्रिय विकास सेवालाई अनिवार्य बनाउनेतर्फ प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(१८) हरेक विश्वविद्यालयले उपलब्ध सूचना तथा अध्ययन अनुसार आफ्नो आन्तरिक कार्यक्षमता बढाएर अनि आफ्ना शिक्षकहरुको कार्यभारलाई पुनर्वितरण गरेर उपलब्ध तथा आफ्नो आन्तरिक स्रोत र साधनको परिचालन गर्नुपर्छ। त्यस्तै उच्च शिक्षामा अधिकार स्रोत र साधनको दुरुपयोग तथा क्षति (बीचैमा छोड्ने, दोहोऱ्याउने र असफल हुने विद्यार्थीको संख्या तथा कारण) वा उच्च शिक्षाको अवसर वारे सघन तथा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्छ।

(१९) उच्च शिक्षा क्षेत्रमा एउटा पूर्ण विकसित तथ्यांक बैंक र उच्च शिक्षा सम्बन्धी सूचना व्यवस्थापन प्रणाली हुनुपर्छ, जसले गर्दा समकालीन तथा पुराना उच्च शिक्षा सम्बन्धी सबै महत्वपूर्ण आँकडा र अभिलेखहरु त्यसै अभिलेख केन्द्रमा सजिलै उपलब्ध हुन सकुन्।

(२०) बेला बेलामा संसारका अरु भागका विशेष गरी दक्षिण एशियाका विश्वविद्यालयमा नेतृत्व लिनेहरुसँग वैचारिक आदान प्रदानका कार्यक्रमहरुको संचालन गर्नु पर्छ। यसो गर्नाले अन्यत्रका विश्वविद्यालयका तुलनामा आफ्नो वास्तविक स्थितिको जानकारी लिन सहयोग मिल्नेछ।

(२१) विश्वविद्यालयहरु, अध्ययन संस्थानहरु, संकायहरु र क्याम्पसहरुले आफ्नो शैक्षिक सत्रको कार्यतालिका कम्तीमा पनि तीन महिना अगावै प्रकाशित गरी प्रवेश लिन चाहनेहरुलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ।

(२२) शिक्षाको बढ्दो विस्तार र देशलाई चाहिने पेशागत जनशक्तिलाई ध्यानमा राखी आगामी वर्षहरुमा व्यवस्थापन शिक्षालाई बढाउँदै जानु पर्ने आवश्यकता छ। प्रस्तावित संरचनाभित्र पेशागत विषयहरुको विस्तार गरी विशिष्टीकरणतिर जाने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ। व्यवस्थापनका विविध विषयहरुको शिक्षण प्रशिक्षणका निम्ति औपचारिक शिक्षाका रुपमा संकायहरु, महाविद्यालयहरु र बहुप्राविधिक संस्थान तथा खुला विश्वविद्यालयका तहमा पनि कार्यक्रमहरुको संचालन गर्नुपर्छ।

(२३) विश्वविद्यालय अन्तर्गतका महाविद्यालयहरुमा स्नातक र स्नातकोत्तर स्तरको व्यवस्थापन शिक्षाको कार्यक्रमहरुको संचालन गर्दा विषयहरुको विस्तार गरी छनौटका संभावनाहरुको विस्तार गर्नुपर्छ। सामाजिक मागलाई ध्यानमा राखी व्यवस्थापनका विषयहरुको विकास गर्नु र अन्तर्विषयक अध्ययनलाई अघि बढाउनु आवश्यक छ। अध्ययन अध्यापनको क्षेत्र विस्तार र सुदृढीकरणका साथै यस क्षेत्रमा विद्यावारिधि स्तरीय अनुसन्धानको तयारी गर्ने र अध्यापनका क्षेत्रमा प्रवेश गर्नेहरुका लागि एम.फिल. को अध्ययनको कार्यक्रम पनि संचालन गर्नुपर्छ। एकातिर व्यवस्थापन शिक्षालाई सुदृढ तुल्याई स्तरीय बनाउँदै जानु छ भने अर्कातिर उच्चस्तरीय अनुसन्धान पनि गर्नुपर्छ।

(२४) स्नातक तह उत्तीर्ण व्यक्तिलाई मात्र बी.एल. को कार्यक्रममा प्रवेश दिनुपर्छ। नयाँ पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा कानूनको शिक्षा सैद्धान्तिक र पेशागत रुपमा प्रदान गर्नका निम्ति उपयुक्त र सामयिक बनाउनु आवश्यक छ। कानून शिक्षामा एल.एल.एम. को कार्यक्रम पनि यथाशीघ्र प्रारम्भ गर्नु र यसलाई एम.फिल. सरहको मान्यता दिनुपर्छ। यस तहमा कानूनलाई बहुविषयक दृष्टिकोणले बुझ्ने र सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षको विश्लेषण गरी सन्तुलन पैदा गर्न सक्ने अध्ययनको शैली अँगाल्नुपर्छ। स्नातक तह र सो भन्दा माथिका कानून शिक्षाका कार्यक्रमहरुको संचालन गरेपछि क्रमशः कानूनमा विद्यावारिधिस्तरको अनुसन्धान कार्यक्रमको प्रारम्भ गर्नुपर्छ।

(२५) उच्च शिक्षाका लागि चाहिने गुणस्तरयुक्त पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्रीको अभिवृद्धिका निम्ति उपयुक्त स्तरको वैज्ञानिक स्थलगत पूर्व प्रशिक्षणको व्यवस्था गरी योग्य लेखकहरुलाई प्रोत्साहित गर्नु र लेखिएका पाठ्यपुस्तकहरुको सम्पादन गरी उपयुक्त स्तरमा मुद्रण गरेर विद्यार्थीहरुलाई उचित मूल्यमा उपलब्ध गराउनु पर्छ।

५. उच्च शिक्षा (प्राविधिक)

प्राविधिक क्षेत्रमा उच्च शिक्षा प्रदान गर्नका लागि अहिले त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका पाँच अध्ययन संस्थानहरु कार्यरत छन्। ती हुन्- कृषि तथा पशुविज्ञान अध्ययन संस्थान, चिकित्साशास्त्र अध्ययन संस्थान, वन विज्ञान अध्ययन संस्थान, विज्ञान तथा प्रविधि अध्ययन संस्थान र इन्जिनियरिङ अध्ययन संस्थान। २०४७/४८ को तथ्याङ्क अनुसार अधिराज्यभरि यसअन्तर्गत जम्मा ४० क्याम्पसहरु संचालित छन्। यिनमा १७,२७० विद्यार्थी र ७५९ शिक्षक कार्यरत छन्।

हालसम्म विज्ञान बाहेक अन्य प्राविधिक अध्ययन संस्थानहरुमा संचालित शैक्षिक कार्यक्रम र भर्ना लक्ष्य राष्ट्रिय योजनासँग आवद्ध गरिएको भए तापनि उच्चस्तरीय प्राविधिक जनशक्तिको उत्पादन पर्याप्त मात्रामा हुन सकेको छैन। भर्नाको चाप बढ्दै गएको छ तर प्राविधिक अध्ययन संस्थानहरुको भौतिक क्षमतामा वृद्धि भएको छैन। शैक्षिक तालिम नियमित हुन सकेको छैन, पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीमा सुधार गरी आधुनिक बनाउनु पर्ने आवश्यकता छ भने पुस्तकालय र प्रयोगशालाहरुको सुदृढीकरण पनि गर्नुपर्नेछ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयका प्रशासनिक र आर्थिक नीतिहरुका कारणले गर्दा पनि प्राविधिक अध्ययन संस्थानका क्रियाकलापमा समय समयमा अपठ्याराहरु आएका छन्। शैक्षिक व्यवस्थापनका समस्याहरुमा जेलिएका आजका प्राविधिक अध्ययन संस्थानहरुले आफ्ना क्रियाकलापहरुको संचालनका निम्ति स्वायत्तताको कमी भएको अनुभव गरेका छन्। शैक्षिक गुणस्तरको वृद्धिका निम्ति प्रवेश परीक्षाको व्यवस्था, पाठ्यक्रम निर्माण र मूल्याङ्कन पद्धतिको निर्धारणमा पनि स्वायत्तताको अभावले कठिनाइको अनुभव हुनु स्वाभाविकै हो। देशको कृषि, उद्योग, स्वास्थ्य सेवा आदि विभिन्न क्षेत्रमा विज्ञान र प्रविधिको भूमिकालाई ध्यानमा राखी जनशक्तिको उत्पादनका निम्ति प्राविधिक शिक्षाको सुदृढीकरण समुचित रुपमा हुन सकेको छैन र यस प्रकारको सुदृढीकरण र गुणस्तरमा वृद्धिका लागि प्राविधिक संस्थानहरुको संचालनमा निजीकरणलाई समेत प्रोत्साहित गर्नु पर्ने खाँचो छ।

सुझाउहरु :

देशमा प्राविधिक उच्च शिक्षाको वर्तमान वस्तुस्थिति र हाल यस्ता कार्यक्रमहरु सुचारु रुपले सञ्चालन गर्न सामना गर्नु परेका समस्याहरुको सन्दर्भ तथा भविष्यमा प्राविधिक उच्च शिक्षाको विशेष महत्व समेतलाई दृष्टिगत गरी यथाशीघ्र गर्नु पर्ने समसामयिक सुधार एवं प्राविधिक उच्च शिक्षामा गुणात्मक तथा संख्यात्मक बृद्धिका निमित्त निम्न अनुसारका सिफारिसहरु प्रस्तुत गरिएका छन् :

(१) देशमा वैज्ञानिक एवं प्राविधिक उच्च जनशक्तिको खाँचोलाई मध्यनजर राख्दै प्राविधिक उच्च शिक्षालाई जोड दिई ठोस नीतिका आधारमा प्राविधिक उच्च शिक्षाको सुदृढीकरण, विस्तार तथा विकास गर्नु पर्दछ।

(२) अध्ययन संस्थानहरुले आफ्ना स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन हुने गरी तथा रोजगारीका अवसर र योजना आयोगबाट प्राप्त जनशक्तिको मागलाई समेत ध्यानमा राखी स्वयंले आफ्ना शैक्षिक कार्यक्रमहरु तथा भर्ना लक्ष्य निर्धारण गरी सञ्चालन गर्नु पर्दछ।

(३) हाल संचालित भइरहेका प्राविधिक निम्न र प्रमाणपत्र तहका कार्यक्रमहरु विश्वविद्यालयबाट क्रमशः हटाउँदै २०५७ साल सम्ममा पूर्ण रुपले हटाइनु पर्छ र यसरी हटाइएका कार्यक्रमहरुलाई उच्च माध्यमिक शिक्षा अन्तर्गत सम्बन्धित निकायहरुद्वारा सञ्चालन गर्नु पर्दछ। साथै सीपमूलक उच्च शिक्षाका निमित्त क्रमशः बहुप्राविधिक महाविद्यालयहरुको स्थापना गर्नु पर्दछ।

(४) प्रमाणपत्र तहका मात्रै कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका प्राविधिक क्याम्पसहरु मध्ये केहीलाई तिनीहरुको क्षमता तथा क्षेत्रीय आवश्यकता हेरी स्नातक तहको मात्र कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरी तह बृद्धि गर्नुपर्छ।

(५) प्राविधिक अध्ययन संस्थानहरुलाई आफ्नो कार्य क्षमता बढाउन उपाधि प्रदान गर्ने वाहेक अन्य गतिविधिमा पूर्ण स्वायत्तता प्रदान गरी महाविद्यालयहरुलाई पनि आफ्नो विकास गर्न तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक स्वायत्तता प्रदान गर्नु पर्दछ।

(६) अन्य सम्बन्धित विषयक्षेत्रका अध्ययन अध्यापन कार्यक्रमहरुलाई समेत समावेश गरी अध्ययन संस्थानहरुलाई कार्यदक्षताको आधारमा क्रमशः पूर्ण विश्वविद्यालयको रुपमा विकसित गर्नुपर्छ।

(७) प्राविधिक अध्ययन संस्थानहरुलाई बाह्य स्रोत र सहयोग प्राप्त हुन छाडे पनि आफ्ना कार्यक्रमहरु यथावत् रुपले सञ्चालन गरी आफ्नै खुट्टामा उभिनको निमित्त सक्षम हुनका लागि आफ्नो आन्तरिक स्रोत परिचालनद्वारा आयस्रोतको वृद्धि गरी यथासम्भव सञ्चालन खर्चको प्रतिशत बेहोर्दै जाने नीति लिइनुपर्छ।

(८) हालको विज्ञान तथा प्रविधि अध्ययन संस्थानलाई पूर्ण रुपले अरु प्राविधिक अध्ययन संस्थान सरह विकसित गरी सुसज्जित प्रयोगशाला, पुस्तकालय आदिको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(९) अध्ययन संस्थानद्वारा हाल संचालित खाद्य प्रविधिको कार्यक्रमलाई सुदृढीकरण एवं विस्तारका साथै आवश्यकता अनुसार अन्य प्रविधि सम्बन्धी थप कार्यक्रमहरु पनि संचालित गर्नुपर्छ।

(१०) परम्परागत प्रविधिहरुलाई समयानुकूल बनाई तिनको विकास गर्नुपर्छ। यसै परिप्रेक्षमा आयुर्वेदिक शिक्षा प्रणालीको समेत सुदृढीकरण र विस्तार गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(११) विज्ञानको उच्च शिक्षामा हाल विभिन्न क्याम्पसहरुमा भौतिक पूर्वाधार र सुविधाहरुको कमी तथा विद्यार्थी भर्नाको बढ्दो चापले शैक्षिक स्तरमा आएको ह्रासलाई घटाउन आवश्यक भौतिक पूर्वाधार र सेवा सुविधाको विस्तार एवं विकासका लागि यस क्षेत्रमा लगानीको बृद्धि गर्नुपर्छ।

(१२) प्राविधिक अध्ययन संस्थानहरु तथा सम्बन्धित सरकारी निकायहरुका बीच आपसी समन्वय कायम गरी सामान्यतया ती निकायहरुमा उपलब्ध सुविधाहरुको प्रयोग पठन पाठन र अनुसन्धानको क्रममा आवश्यकता अनुसार गर्न दिइने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(१३) प्राविधिक उच्च शिक्षाको विकास तथा विस्तार गर्ने क्रममा नयाँ पूर्वाधारको सिर्जना गर्दा क्षेत्रीय विकासको पक्षलाई समेत ध्यान दिनुपर्छ।

(१४) प्रत्येक अध्ययन संस्थानले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमहरु मध्ये उपयुक्तताका आधारमा कुनै एकाइलाई उत्कृष्ट केन्द्रका रुपमा विकास गर्नुपर्छ।

(१५) प्राविधिक उच्च शिक्षालाई समसामयिक, उच्च गुणस्तरयुक्त एवं सान्दर्भिक बनाउन नियमित रुपले आवश्यक कार्यक्रमहरु संचालित गर्नुपर्छ। यसका लागि बाह्य विश्वविद्यालयहरुसँगको सम्पर्क बढाइनुपर्छ तथा शिक्षकहरु बीच र विद्यार्थीहरु बीचको आदान प्रदान कार्यक्रमलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ। साथै प्राविधिक उच्च शिक्षाको स्तरलाई अन्य मुलुकहरुको र विशेष गरी सार्क मुलुकका प्रतिष्ठित विश्वविद्यालयहरुका दाँजोमा पुऱ्याउने कोशिश गर्नुपर्छ।

(१६) विज्ञान र अन्य समूहका लागि बेग्लाबेग्लै प्रवेश परीक्षा भइरहेका स्नातक तहका कार्यक्रमहरुमा एकरुपता ल्याउनका निमित्त २०५१/५२ को भर्नादेखि एक किसिमको मात्र प्रवेश परीक्षा गरी उत्तीर्ण विद्यार्थी मध्येबाट योग्यताक्रमानुसार मात्रै भर्ना लिनुपर्छ।

(१७) विज्ञान र चिकित्साशास्त्र वाहेक अन्य सबै प्राविधिक विषयहरुमा स्नातक तहको अवधि साधारणतया चार वर्षको हुनुपर्छ। त्यस्तै सामान्यतया विज्ञानमा तीन वर्षको र चिकित्साशास्त्रमा एम.बी.बी.एस. कार्यक्रम साढे चार वर्षको हुनुपर्छ।

(१८) शैक्षिक कार्यक्रम सम्बन्धी नीति निर्माण तथा निर्णय प्रक्रियामा शिक्षक तथा प्राज्ञिक वर्गको अधिकतम सहभागिता गराइनुपर्छ। यसलाई अझ गतिशील रुपले संचालित गर्नका लागि आवश्यक सबै अधिकारहरुको विभागीय तहसम्म प्रत्यायोजन गर्नुपर्छ। साथै शिक्षक वर्गमा उच्च मनोबलको अभिवृद्धि गर्न उनीहरुको वृत्तिविकास, पदोन्नति, पुरस्कार आदि तर्फ विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ। विश्वविद्यालयहरु बीच सेवा स्थानान्तरण समेत गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(१९) अनुसन्धान र उच्च शिक्षालाई एक अर्काको पूरकको रुपमा विकसित गर्नुपर्दछ। स्नातक र सोभन्दा माथिल्लो तहका कार्यक्रम संचालित हुने सबै विभागहरुमा अनुसन्धानलाई अभिन्न अङ्गको रुपमा समाविष्ट गरी बढी भन्दा बढी शिक्षकहरुलाई अनुसन्धानमा संलग्न गराउनुपर्छ। सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी निकायबाट गराइने अनुसन्धान कार्यलाई विश्वविद्यालय अन्तर्गत आकर्षित गर्नुपर्छ।

(२०) प्राविधिक अध्ययन संस्थानहरुलाई जनशक्ति उत्पादनको साथै अनुसन्धान तथा विकास कार्यद्वारा देशको वैज्ञानिक एवं प्राविधिक क्षमता बृद्धि तर्फ र देश विकासका प्राविधिक समस्याहरु हल गर्ने कार्यका लागि उत्प्रेरकका रुपमा प्रोत्साहित गर्न कर सुविधा तथा अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। साथै श्री ५ को सरकारका स्वामित्वमा रहेका विभागहरु तथा निकायहरुलाई उपयुक्त नियमको समेत तर्जुमा गरी यसतर्फ उन्मुख गराउनुपर्छ।

(२१) विश्वमा भइरहेको नयाँ उच्च प्रविधिहरुको विकाससित परिचित रहनुका साथसाथै सान्दर्भिकता अनुसार ती प्रविधिहरुको अध्ययन, अध्यापन तथा क्षमताको विकासतर्फ प्रोत्साहन दिनुपर्छ।

(२२) जेहेन्दार तथा मेधावी विद्यार्थीहरुलाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्नुपर्दछ। यसका साथै परामर्श सेवा, खेलकूद, विद्यार्थी कल्याण, कार्य–अध्ययन (Workshop) आदि विषयमा पनि विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ। सक्षम तथा गरीव वा पछिपरेका वर्गबाट आएका विद्यार्थीहरुलाई उपयुक्त निकायहरुबाट छात्रवृत्ति तथा ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(२३) प्राविधिक उच्च शिक्षाका क्षेत्रमा सुधार तथा विकासका लागि नीति निर्माण, मार्गदर्शन गर्नुका साथै कार्यक्रमहरुको मूल्याङ्कन गर्ने र आर्थिक अनुदान जुटाउने कार्य विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट हुनुपर्छ। यस आयोगमा वैज्ञानिक प्रविधिज्ञको पनि समुचित प्रतिनिधित्व रहनुपर्छ।

(२४) आगामी वर्षहरुमा प्राविधिक उच्च शिक्षा तर्फ विद्यार्थी भर्नाको प्रतिशत क्रमशः बृद्धि गर्दै दश वर्षभित्र कुल विद्यार्थी भर्ना संख्याको ४० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखिनुका साथै देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनको १ प्रतिशत रकम प्राविधिक उच्च शिक्षामा लगानी गर्ने लक्ष्य राखिनुपर्छ।

(२५) प्राविधिक उच्च शिक्षामा पनि जनसहभागिता तथा निजी क्षेत्रको संलग्नता बढाइनुका साथै नयाँ स्थापना हुने महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरुमा समेत आवश्यकता अनुसार प्राविधिक उच्च शिक्षाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

६. संस्कृत शिक्षा

संस्कृत शिक्षाको विकासका लागि देशमा शाही उच्च शिक्षा आयोग (२०३९) को सिफारिशका आधारमा दाङमा २०४३ सालमा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना भयो। हाल यसअन्तर्गतका देशभरिका ८ विद्यापीठहरुमा उच्च शिक्षामा पठनपाठन गर्ने विद्यार्थीको संख्या १००३ छ। पूर्वमध्यमाको पठनपाठन संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुमा हुँदै आएको छ। नेपालमा हाल संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुको संख्या ४३ छ। यी विद्यालयहरुबाट २०४७ सालको पूर्वमध्यमा परीक्षामा सम्मिलित विद्यार्थी संख्या ७१७ छ। नेपालको साधारण शिक्षामा अहिले कक्षा ४ र ५ मा ५०/५० अंकको र कक्षा ६-७ मा ३०/३० अंकको संस्कृत समाविष्ट छ। कक्षा ८-१० मा एक पत्र इच्छाधीन रूपमा संस्कृत राखिएको छ।

वर्तमान शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत संस्कृत शिक्षा विभिन्न समस्याबाट गुज्रिरहेको छ। संस्कृत माध्यमिक विद्यालयको संख्या ज्यादै कम हुनु, शिक्षक प्रशिक्षणको व्यवस्था नहुनु, संस्कृत विषयको पठनपाठनमा निरीक्षण तथा अनुगमनको व्यवस्था नहुनु, विद्यालयहरुमा विषयगत शिक्षकको कमी हुनु, विद्यार्थीहरुका लागि छात्रावासको उचित प्रवन्ध नहुनु जस्ता समस्या माध्यमिक शिक्षातर्फ देखिन्छन्। संस्कृत उच्च शिक्षातर्फ विश्वविद्यालयका निमित्त आवश्यक अपेक्षित छात्र स्रोत नहुनु, विश्वविद्यालयका शैक्षिक कार्यक्रमलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त हुन नसक्नु, सम्भावित आर्थिक स्रोतको प्रभावकारी परिचालन नगरिनु, शैक्षिक-प्राज्ञिक स्तर वृद्धिका निमित्त पर्याप्त प्रयास नहुनु, संस्कृत उच्चस्तरीय जनशक्तिको कार्यक्षेत्र अत्यन्त सीमित रहनु, विश्वविद्यालयमा पाठ्यक्रमको विकास तथा पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्रीको निर्धारण र प्रकाशन गर्न प्रवन्ध नहुनु, राष्ट्रका लागि आवश्यक पर्ने संस्कृतनिष्ठ प्राविधिक विद्याको पठनपाठन तथा विकास गर्ने व्यवस्था नहुनु, अनुसन्धान कार्यक्रमलाई व्यवस्थित ढंगले परिचालन नगरिनु, शैक्षिक-प्राज्ञिक पक्षका तुलनामा प्रशासनिक र व्यवस्थापन बढी लगानी गर्ने परिपाटी विकसित हुनु जस्ता समस्याहरु प्रमुख छन्।

आर्थिक स्रोतको परिचालनतर्फ हालसम्म संस्कृत शिक्षा प्रायः सरकारी सहायतामा मात्र निर्भर रहेकाले संचालनमा विशेष कठिनाइ परेको छैन तापनि यसका भौतिक पक्षको विकास गर्न र भविष्यमा आत्मनिर्भरतातर्फ उन्मुख हुन सक्ने स्थिति देखा परेको छैन। हाल स्वीकृतिप्राप्त संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुको सम्पूर्ण खर्च श्री ५ को सरकारले बेहोरेको छ भने उच्च शिक्षातर्फ महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयमार्फत बजेटको लगभग ९८ प्रतिशत रकम पनि सरकारी अनुदानबाटै बेहोरिएको देखिन्छ।त्यसमा प्रशासनिक पक्षको तुलनामा प्राज्ञिक पक्षको खर्च निकै कम रहेको छ।

सुझाउहरु :

वर्तमान समस्याहरुको समाधान गरी संस्कृत शिक्षालाई अझ बढी उपयोगी बनाउनका निमित्त यहाँ केही सुझाउहरु प्रस्तुत गरिएका छन् :

(१) नेपालको राष्ट्रिय संस्कृति र मूल्य एवं मान्यताहरुको जगेर्ना गर्न सक्षम व्यक्तिहरु तयार पार्नु, संस्कृतका विविध शास्त्रीय विषयहरुको अध्ययन परम्पराको संरक्षण गर्नु, राष्ट्रभाषा एवं अन्य राष्ट्रिय भाषाहरुको भाषिक, साहित्यिक प्रयोग र शिक्षणमा सघाउ पुऱ्याउनु, संस्कृत भाषामा निहित उच्चस्तरीय साहित्यिक सृजना र शास्त्रीय चिन्तनका साथै आयुर्वेद, ज्योतिष, योग जस्ता प्रयोग प्रधान ज्ञानहरुको माध्यमबाट राष्ट्रलाई लाभान्वित गराउनु र संस्कृत वाङ्मयका विविध पक्षको अध्ययन अनुसन्धान परम्पराद्वारा राष्ट्रलाई संस्कृत विद्याको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्रको रुपमा स्थापित गराउनु संस्कृत उच्च शिक्षाको प्रमुख उद्देश्य हुनुपर्छ।

(२) संस्कृत शिक्षाको पाठ्यक्रम निर्धारण गर्दा शिक्षाको राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्य र संस्कृत शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतालाई समेत ध्यान दिनु आवश्यक छ।

(३) संस्कृत शिक्षालाई समसामयिक, समाजोपयोगी र गतिशील बनाउने प्रयास जारी रहनुपर्छ।

(४) संस्कृत शिक्षाको अध्ययन परम्परालाई राष्ट्रिय स्तरबाट अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म विस्तार गर्ने प्रयत्न हुनुपर्छ।

(५) संस्कृत शिक्षातर्फ पूर्व मध्यमादेखि आचार्य तहसम्म संस्कृत भाषाकै माध्यमबाट संस्कृतका विषयहरुको अध्ययन अध्यापन हुनुपर्छ र साधारण शिक्षातर्फ विद्यालय तहदेखि एम.ए. सम्म राष्ट्रभाषा तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरुको माध्यमबाट पठनपाठन सञ्चालित हुनुपर्छ।

(६) राष्ट्रिय शिक्षाको मूल धारमा समाहित गरी आफ्नो मौलिक विशेषता कायम राख्न संस्कृत शिक्षा सञ्चालन गर्न तालिका १ मा दिए अनुसारको संरचनाको व्यवस्था हुनुपर्छ :

तालिका-१

प्राथमिक					माध्यमिक		उच्चमाध्यमिक	उच्चशिक्षा			
					पूर्वमध्यमा		उत्तरमध्यमा	शास्त्री		आचार्य	अनुसन्धान
१	२	३	४	५	६ ७ ८	९ १०	११ १२	१३	१४ १५	१६ १७	
					संस्कृत माध्यमिक विद्यालय			महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय			

(क) संस्कृत शिक्षाका निमित्त छुट्टै प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था नगर्ने।

(ख) संस्कृत शिक्षाको निमित्त संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुको व्यवस्था कायम राखी यस्ता विद्यालयहरुलाई कक्षा ६ देखि १० सम्म सञ्चालित गर्ने।

(ग) संस्कृत शिक्षाको निमित्त उच्च माध्यमिक तह (कक्षा ११ र १२) को छुट्टै व्यवस्था गर्ने।

(घ) शास्त्री (स्नातक) तीन वर्षको र आचार्य (स्नातकोत्तर) दुई वर्षको गरी सञ्चालन गर्ने।

(ङ) विद्यावारिधिको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र एक वर्षे अनुसन्धान प्रविधि (एम.फिल.) को प्रशिक्षण पूरा गरेकाहरुलाई मात्र विद्यावारिधि कार्यक्रममा सहभागी बनाउने।

(च) तह पार गरेपछि आफ्नो योग्यता र रुची अनुसार साधारण शिक्षातर्फ जान, निर्धारित शर्त पूरा गरेमा प्राविधिक शिक्षातर्फ लाग्न र अन्य विषय क्षेत्रहरुबाट संस्कृत शिक्षा तर्फ आउन पाइने व्यवस्था समेत हुनुपर्छ।

(**छ**) साधारण शिक्षामा हुने व्यवस्था बमोजिम संस्कृत शिक्षामा पनि अनौपचारिक शिक्षा र दूर शिक्षाको व्यवस्था क्रमिक रुपमा गर्दै जानुपर्छ।

संस्कृत माध्यमिक शिक्षा

(७) स्थलगत उपयुक्तता र सम्भाव्यताका आधारमा प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा एउटा संस्कृत माध्यमिक विद्यालयको स्थापना गरिनु पर्दछ।

(८) राम्ररी चल्न नसकेका संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुलाई चल्न सक्ने र जनरुचि भएका ठाउँहरुमा सारी व्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ।

(९) संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुमा कक्षा ६ देखि ८ सम्म संस्कृत भाषाको शिक्षणमा मात्र जोड दिने र कक्षा ९ र १० मा संस्कृतका विभिन्न ऐच्छिक विषयहरु समेत पढाउने उद्देश्य राखी पाठ्यक्रमको तर्जुमा गरिनुपर्छ र तदनुसार उपयुक्त पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यसामग्रीहरुको निर्माण गरिनुपर्दछ।

(१०) संस्कृत पढाउने प्रत्येक शिक्षकलाई अनिवार्य रुपमा सम्बद्ध विषय शिक्षणको तालिम दिने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ।

(११) प्रत्येक संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा छात्रावासको व्यवस्था मिलाउनका लागि स्थानीय सहयोग जुटाउने, संभव भएमा अन्य चल तथा अचल सम्पत्तिको उपयोग गर्ने र दाताहरु खोजी गरी दाताकै कीर्तिस्तम्भको रुपमा छात्रावासको निर्माण गराउने समेत व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

(१२) मन्त्रालय अन्तर्गत संस्कृत शिक्षा निरीक्षण एकाइको व्यवस्था गरी शैक्षिक कार्यक्रमको निरीक्षण तथा सुदृढीकरणको प्रबन्ध मिलाइनु पर्दछ।

(१३) म.सं.वि. अन्तर्गत संचालित हुँदै आएका संस्कृत माध्यमिक विद्यालयलाई अन्य साधारण विद्यालय सरह नै मन्त्रालयको व्यवस्थापन अन्तर्गत सञ्चालन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(१४) संस्कृत निम्नमाध्यमिक कक्षा ६ देखि ८ सम्म साधारण निम्न माध्यमिक विद्यालयहरुका निमित्त निर्धारित रहेका अनिवार्य विषयहरुको पठनपाठन हुने व्यवस्थाका साथै ऐच्छिक भाषा अन्तर्गत संस्कृत लिने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(१५) संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुको कक्षा ९ र १० मा पनि साधारण माध्यमिक विद्यालयहरुका निमित्त निर्धारित रहेका अनिवार्य विषयहरुको पठनपाठन गराउने, साधारण शिक्षाको ऐच्छिक अन्तर्गत अनिवार्य संस्कृत र वेद, व्याकरण, साहित्य आदि संस्कृतका शास्त्रीय विषयहरुको पठन पाठन गराउने र अतिरिक्त ऐच्छिकमा भने पौरोहित्य, आयुर्वेद वा साधारण माध्यमिक विद्यालयहरुका निमित्त निर्धारित रहेका ऐच्छिक समूहका विषयहरु मध्येबाट कुनै एक विषय पढाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ।

उच्च माध्यमिक शिक्षा

(१६) संस्कृत माध्यमिक शिक्षा वा तत्समकक्ष परीक्षोत्तीर्ण विद्यार्थीहरुलाई उच्च माध्यमिक तहमा प्रवेश दिइनु पर्दछ।

(१७) साधारण उच्च माध्यमिक विद्यालयका अनिवार्य विषयहरु नै संस्कृत उच्च माध्यमिक विद्यालयहरुमा पनि अनिवार्य रहनुपर्छ। यस्तै संस्कृत भाषा र साहित्यका कम्तीमा दुई पत्रहरु संस्कृत उच्च माध्यमिक विद्यालयहरुमा थप अनिवार्य गरिनु पर्छ। ऐच्छिक क वर्गमा वेद, व्याकरण, साहित्य आदि शास्त्रीय विषयहरु मध्ये कुनै एक विषय अन्तर्गत चार पत्र र ऐच्छिक ख वर्गमा अर्थशास्त्र आदि मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रका विषयहरु रहनु उपयुक्त हुनेछ।

(१८) संस्कृत विषय नलिई उत्तीर्ण भएका साधारण माध्यमिक शिक्षाका विद्यार्थीहरुलाई पनि पूर्वावश्यक पाठ्यांश उत्तीर्ण गरेमा संस्कृत उच्चमाध्यमिक शिक्षाका खास विषयमा प्रवेश दिने व्यवस्था गरिनु पर्दछ।

(१९) न्यूनतम शैक्षिक एवं भौतिक पूर्वाधार पुगेका र चलाउन उत्सुक संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुलाई उच्चमाध्यमिक कक्षा संचालन गर्न स्वीकृति प्रदान गरिनु पर्दछ।

(२०) संस्कृत उच्चमाध्यमिक शिक्षाको पाठ्यक्रम, व्यवस्थापन, निरीक्षण, परीक्षा संचालन आदि सम्पूर्ण कामहरु साधारण शिक्षा सरह उच्चमाध्यमिक शिक्षा परिषद् अन्तर्गत संस्कृत एकाइद्वारा संचालित हुनुपर्दछ र हाल म.सं.वि. अन्तर्गत सञ्चालित उत्तरमध्यमा तहको कार्यक्रमलाई पनि क्रमशः यसै व्यवस्था अन्तर्गत ल्याइनु पर्दछ।

उच्च शिक्षा

(२१) प्रायोगिक तथा प्राविधिक विद्यामा जोड दिने क्रममा म.स.वि. अन्तर्गत आयुर्विज्ञान अध्ययन संस्थानको व्यवस्था गरिनु उचित हुनेछ। प्राकृतिक चिकित्सा सम्बन्धी शैक्षिक तथा प्रायोगिक कार्यक्रम पनि यसै संस्थान अन्तर्गत सञ्चालन गर्न सकिनेछ।

(२२) अनुसन्धानतर्फ विद्यावारिधि जस्ता उपाधिमूलक कार्यक्रमहरुका साथै संस्कृतसँग सम्बद्ध विभिन्न विषय र क्षेत्रमा अल्पकालिक र दीर्घकालिक अनुसन्धान परियोजनाहरु सञ्चालित हुनुपर्दछ।

(२३) आयुर्वेद र बौद्ध दर्शनसम्बन्धी अध्ययनको निमित्त छुट्टै विद्यापीठहरुको व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२४) हाल सञ्चालित रहेका विद्यापीठहरुको सुदृढीकरण गरी नयाँ विद्यापीठहरुको स्थापना तथा विस्तारका लागि यथासम्भव निजी स्रोतहरुको परिचालनलाई प्रोत्साहित गरिनु पर्दछ।

(२५) अनुसन्धान तथा ग्रन्थ सम्पादनसम्बन्धी प्रविधिको प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु पर्दछ।

अन्य

(२६) संस्कृत वाङ्मयको अध्ययनका निमित्त संस्कृत, पाली र प्राकृत भाषा सिक्न चाहने स्वदेशी तथा विदेशी प्रशिक्षार्थीहरुका लागि भाषा प्रशिक्षणको कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु पर्दछ।

(२७) देशको धार्मिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकताको परिपूर्तिका लागि मध्यम तथा उच्चस्तरीय जनशक्ति पैदा गर्न पौरोहित्य प्रशिक्षण कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरिनु पर्दछ।

(२८) संस्कृत माध्यमिक विद्यालयहरुमा आधारभूत कक्षाका रुपमा चलेका प्राथमिक कक्षाहरुमा मातृभाषा वा अन्य भाषाको बदला संस्कृत पनि लिन पाइने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२९) गुरुकुल पद्धतिमा आधारित आश्रम पाठशालाहरु एवं वेदविद्याश्रमहरुको सञ्चालनतर्फ जनतालाई प्रोत्साहित गरिनुपर्दछ।

(३०) महिला तथा विभिन्न जातजातिका छात्रछात्राहरुलाई संस्कृत शिक्षाप्रति आकर्षित गर्न विशेष छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिनु पर्दछ।

(३१) उत्तरमध्यमा उत्तीर्ण गरेका व्यक्तिहरुलाई कक्षा ६–८ को र शास्त्री उत्तीर्ण गरेकाहरुलाई कक्षा ९–१० को संस्कृत शिक्षणका लागि प्रशिक्षण दिने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ। यस्तै साधारण माध्यमिक विद्यालयतर्फ अनिवार्य संस्कृत शिक्षणका निमित्त पनि छुट्टै संस्कृत शिक्षकहरुको व्यवस्था गरी यस्ता शिक्षकहरुलाई पनि प्रशिक्षणको प्रबन्ध मिलाइनु आवश्यक छ।

(३२) माध्यमिक तथा उच्चमाध्यमिक तहमा संस्कृत पढाउने शिक्षकहरुको नियुक्ति, पदोन्नति र सेवासुरक्षा आदिको व्यवस्था उक्त तहका अन्य शिक्षकहरुको निमित्त उल्लेख भए अनुसार सोही निकाय अन्तर्गत मिलाइनु पर्छ।

७. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा

हालसम्म पनि नेपालमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको स्थान राष्ट्रिय शैक्षिक संरचनामा स्पष्ट छैन। आधारभूत, निम्न तथा मध्यमस्तरीय सीपयुक्त प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने तालिम संस्थानहरुले आ-आफ्नै ढंगले कार्यक्रम संचालन गरिरहेका छन्। प्राविधिक उच्च शिक्षातर्फ विश्वविद्यालयका जनशक्ति उत्पादन नीति तथा कार्यक्रमहरु रहे पनि सोभन्दा मुनिका तहहरु अझ शैक्षिक मूलधारभित्र त्यति परिचित छैनन्। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको स्थान मूलधारमा स्पष्ट हुनु पर्ने र औपचारिक, अनौपचारिक तथा उच्च शिक्षासँग यसको समानता वा भिन्नता खुलस्त हुनु पर्ने नितान्त आवश्यक भएको वर्तमान परिप्रेक्षमा शिक्षाका संरचनालाई पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

हाल प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम संचालन गर्न संलग्न रहेका संस्थाहरुमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्अन्तर्गत संचालित प्राविधिक शिक्षालय र प्रशिक्षण केन्द्रहरु, त्रिभुवन विश्वविद्यालयका प्राविधिक अध्ययन संस्थान र ट्रेड प्रोग्रामहरु, घरेलु तथा ग्रामीण उद्योग विभागअन्तर्गतका तालिम केन्द्रहरु, श्रम विभागअन्तर्गत श्रमिक आपूर्ति केन्द्र र आयोजनाहरु, कृषि विभागअन्तर्गत तालिम केन्द्रहरु, पर्यटन, संचार, भूमिसुधार, बन, स्थानीय विकास तथा स्वास्थ्य मन्त्रालयहरु र विभागअन्तर्गतका तालिम संस्थाहरु, निजी क्षेत्रमा संचालित तालिम कार्यक्रमहरु र संघ, संगठन तथा क्लवहरुद्वारा संचालित तालिम कार्यक्रमहरु पर्दछन्। नेपालमा अन्य कतिपय संस्थाहरुद्वारा पनि समय-समयमा अल्पकालिन तालिमहरुको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यस्ता संस्थाहरुमा होटेल व्यवस्थापन तथा पर्यटन तालिम केन्द्र, दूरसञ्चार तालिम केन्द्र, राष्ट्रिय कम्प्यूटर केन्द्र, महिला प्रशिक्षण केन्द्र, साना व्यावसाय प्रवर्द्धन आयोजना, विद्युत प्राधिकरण तालिम महाशाखा, नापी तालिम महाशाखा, स्वास्थ्य मन्त्रालय तालिम महाशाखा, अन्य सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरु र बैंकहरु पर्दछन्। विभिन्न निकायहरुले संचालन गर्दै आएका तालिम कार्यक्रमहरुको पाठ्यक्रम, तालिम अवधि, गुणस्तर, मान्यता र प्रमाणीकरणको प्रक्रियामा एकरुपता हुन सकेको छैन। एउटै व्यवसायको प्रशिक्षणको अवधि र मान्यता फरक फरक भएको पाइन्छ र इलेक्ट्रिसियन तालिमहरु ६ महिना, १ वर्ष, २ वर्ष र ३ वर्ष अवधिका छन् र सबैलाई इलेक्ट्रिसियन भनिन्छ तर कुनै मान्यता प्राप्त छन् कुनै छैनन्, कुनैको प्रवेश योग्यता तोकिएको र कुनैमा नतोकिएको पाइन्छ। एउटै प्रकारको व्यवसायी वा प्राविधिकलाई विभिन्न नामले चिनाउने गरेको पनि पाइन्छ। मुलुकमा पेशाहरुको सर्वेक्षण र विश्लेषण नभएको हुँदा तालिम र कामको तालमेल र कुनै तालिम संस्थाहरुमा आधारभूत मेसिन, औजार र उपकरणहरु समेत नभएको, कुनैमा कार्यशालाहरु सुसज्जित भएको, कुनैमा तालिम सामग्रीहरु नै नभएको र कुनै संस्थामा प्रचुर शैक्षिक सामग्री नभई तालिम संचालन भइरहेको पाइन्छ। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको व्यवस्थापन पक्षका कमीहरु, कानुनी आधार र नियमहरुको अपर्याप्तता, योग्य र दक्ष प्रशिक्षकहरुको र शिक्षकहरुको कमी, अपर्याप्त आर्थिक स्रोत अस्पष्ट नीतिले गर्दा प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षाको आजको स्थिति अप्ठ्यारो छ।

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको समन्वय, स्तरीकरण र प्रमाणीकरणमा पनि धेरै चुनौति र कठिनाइहरुको सामना गर्नु परिरहेको छ। आर्थिक स्रोतको प्रभावकारी रुपमा परिचालन हुन नसक्नु

सबभन्दा ठूलो चुनौतीका रुपमा देखिन्छ। मुलुकको जनसंख्यामा ठूलो अंश ओगट्ने युवा र बालबालिकाको संख्यालाई उपयुक्त सीप र ज्ञान दिलाई आर्थिक विकासलाई अघि बढाउन तालिम आवश्यकताको पहिचान हुनुपर्नेमा सो नभएको देखिन्छ। जसको फलस्वरुप देशमा सामान्य स्तरका प्राविधिक तथा दक्ष जनशक्तिको ठूलो अभाव देखापर्छ। देशमा सीपमूलक पेशाहरुले सामाजिक मर्यादा प्राप्त गरिनसकेकाले यस्ता पेशाहरुप्रतिको आकर्षण कम छ। यसो भएतापनि श्रम बजारमा यस्ता पेशेवारहरुको आवश्यकता बढ्दै गएको छ। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई देशको औधोगिक नीति, जनशक्तिको उत्पादनको लक्ष्य र शिक्षाका तहहरुसँग समन्वित गरी आवश्यक आर्थिक स्रोत जुटाई व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ।

सुझाउहरु : प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरुको वर्तमान वस्तुस्थिति र त्यसको समीक्षा गरी यस क्षेत्रमा हाल देखा परेका मुख्य समस्याहरुको संक्षिप्त विश्लेषणपछि निम्न बमोजिम गर्न गराउन सुझाउहरु पेश गरिएका छन् :

अभिप्राय : वर्तमान राष्ट्रिय सन्दर्भमा सबैलाई काम र शिक्षा भन्ने मानव अधिकारको पालना गर्ने, नागरिकमा आवश्यक ज्ञान, सीप र भावनाको विकास गर्ने संवैधानिक अपेक्षा पूरा गर्ने, देशको प्रजातन्त्र, शान्ति र संस्कृतिको जगेर्ना गर्ने, आर्थिक-सामाजिक विकासका साथसाथै आधुनिक सभ्यताको विकास गर्ने र आर्थिक-सामाजिक जीवनका विविध क्षेत्रमा गरिने व्यवसाय, पेशा, रोजगारी र सेवासम्बन्धी आवश्यक सीप, मनोवृत्ति, व्यक्तित्व, ज्ञान र समझदारीको विकासको पूर्वाधारको रुपमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम दिइनु पर्छ।

क्षेत्र : प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा भन्नाले यस प्रसंगमा कुनै सरकारी, गैरसरकारी, सामाजिक-सांस्कृतिक संस्था वा संगठनबाट दिइने औपचारिक एवं अनौपचारिक छोटो या लामो अवधिको प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम र व्यक्तिले उसको आर्थिक र सामाजिक जीवनको कुनै पेशा वा काम सम्बन्धी पटक पटक गरेको प्रयोगात्मक अभ्यासद्वारा प्राप्त वैज्ञानिक र प्राविधिक सीप, मनोवृत्ति, व्यक्तित्व, समझदारी र ज्ञान भन्ने बुझ्नु पर्नेछ। यसका अतिरिक्त प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमले साधारण मा.वि. मा दिइने व्यावसायिक विषयहरु, व्यक्ति कुनै खास पेशा र कामका लागि गर्ने तयारी, साक्षर बालबालिका र युवालाई जीवनस्तर सुधार्न प्रदान गरिने जीविकोपार्जक आधारभूत सीपहरु, प्रौढ एवं बृद्धहरुलाई जीवन निर्वाहका लागि दिइने सीप सम्बन्धी शिक्षा वा तालिम, उद्योग, कृषि, पर्यटन, व्यापार आदि क्षेत्रमा आवश्यक आधारभूत एवं मध्यम स्तरीय जनशक्तिलाई प्रदान गरिने सीपहरु, घुम्ती टोलीहरुबाट दिइने तालिमहरु, अन्धा, अपाङ्ग र सुस्त मनस्थिति भएका व्यक्तिहरुलाई दिइने सीप र तालिमलाई समेत जनाउने हुन्छ।

(१) प्राविधिक शिक्षा र व्यावसायिक तालिमका उद्देश्यहरु निम्नानुसार हुनुपर्छ।

(क) जनसाधारणको जीविकोर्पाजनमा सुधार ल्याउने र आर्थिक उन्नतिका लागि सीपयुक्त जनशक्तिको विकास गर्ने।

(ख) देशको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकासका साथै वृहत् प्रजातान्त्रिकरण र पुनर्निर्माणमा योगदान पुऱ्याउन व्यक्तिको क्षमता, प्रतिभा र सीपको विकास गर्ने,

(ग) प्रशिक्षार्थीलाई वैज्ञानिक, प्राविधिक प्रायोजना एवं परिवर्तनबाट सभ्यता, समाज, राजनीति एवं वातावरणमा पर्ने प्रभावहरु बुझ्न सक्ने बनाउने,

(घ) सामुदायिक कार्य, समूहकार्य र कुनै काममा नेतृत्व दिन सक्ने तुल्याउन आवश्यक क्षमताको विकास गर्ने, र

(ङ) आर्थिक उन्नतिका लागि सीपयुक्त जनसाधनलाई अपार स्रोतका रुपमा विकास गर्ने।

(२) व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा आधारभूत, मध्यम, उच्चमध्यम र उच्च गरी चार तहको हुनुपर्छ :

(क) पहिलो तहमा औपचारिक एवं अनौपचारिक रुपमा साधारण साक्षर व्यक्तिहरुलाई जीवनमा सुधार ल्याउने जीविकोपार्जनका आधारभूत सीपहरु दिनुपर्छ।

(ख) दोश्रो तहमा सामान्य प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण व्यक्तिहरुलाई औपचारिक तथा अनौपचारिक रुपमा छोटो अवधिका मोडुलर कोर्सहरु, नियमित तालिम कोर्सहरु, एप्रेन्टिसिप तालिमहरु र कुनै खास व्यवसायका लागि तयार गर्ने सीपहरु दिनुपर्छ।

(ग) उच्चमध्यम तहमा निजी र सरकारी क्षेत्रमा स्थापित उद्योगहरु, निजी व्यवसायहरु, रोजगार र घरेलु उद्योगहरुका लागि चाहिने जनशक्ति आपूर्तिका लागि जुनियर टेक्निसियन र टेक्निसियन जस्ता विभिन्न तह र विषयका टेक्निसियन तथा ट्रेडस्म्यानहरु उत्पादन गर्ने र एप्रेन्टिसिप तालिमलाई क्रमशः लागू गर्दै लैजानु पर्छ।

(घ) उच्च तहमा सिनियर टेक्निसियनहरुको उत्पादन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(३) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावासयिक तालिम कार्यक्रमहरुलाई शैक्षिक संरचनाको मूलधारामा स्पष्ट स्थान दिनुपर्छ।

(४) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमलाई वास्तविक कामसँग सम्बद्ध र रोजगारीमूलक बनाई सर्वसुलभ पार्न लचिला शैक्षिक संरचना र भरपर्दो संगठन बनाई औपचारिक एवं अनौपचारिक रुपमा लागू गरिनुपर्छ।

(५) निजी तथा सरकारी उद्योग व्यवसायहरु, ग्रामीण एवं सामुदायिक विकास आयोजनाहरु र साना तथा घरेलु उद्योग व्यवसायहरुका लागि उपयुक्त जनशक्ति प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरुबाट उत्पादन गरिनुपर्छ।

(६) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमलाई आधारभूत तहदेखि प्राविधिक प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमसम्म लैजाने नीति लिइनु पर्छ।

(७) क्षेत्रीय स्तरमा रहेका व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षाका निकायहरुले आफ्नो क्षेत्रको स्थानीय आवश्यकता तथा रोजगारीका अवसरहरुको अध्ययन गरी सोही अनुसारको पाठ्यक्रम बनाएर तालिम दिने व्यवस्था गरिनुपर्छ। क्षेत्रीय निकायहरुले स्थानीय तहमा सञ्चालित व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरुका लागि स्रोत केन्द्रको रुपमा समेत कार्य गर्नुपर्छ।

(८) आधारभूत तहभन्दा माथिका प्राविधिक शिक्षा र व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरुको संचालनमा आवश्यकता अनुरुप अहिलेको क्षमता (९३४२ व्यक्ति प्रतिवर्ष) लाई आगामी ५ वर्षमा २ गुना र १० वर्षमा ३ गुना बृद्धि गर्ने गरी विस्तार गरिनुपर्छ।

(९) तालिम कार्यक्रमहरुको संचालनमा विस्तार गर्दा थप प्राविधिक शिक्षालयहरु वा तालिम केन्द्रहरु क्षेत्रीय आधारमा विकसित गर्ने तर नयाँ तालिम संस्थाहरुको स्थापना गर्दा स्थानीय आवश्यकता अनुरुप सम्भाव्यता अध्ययन गरेर मात्र स्थापना गर्नुपर्छ। यसका लागि जनसंख्या, आर्थिक-सामाजिक तथा भौगोलिक संरचना र तालिम प्राप्त व्यक्तिको रोजगार तथा सो रोजगारको स्थितिलाई मुख्य आधार मानिनु पर्छ।

(१०) तालिम कार्यक्रममा महिलाहरुको सहभागिता बढाउन शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरुका लागि उपयुक्त विषयहरु कार्यक्रममा समावेश गराउने नीति लिनुपर्छ। हाल संचालित वा अब संचालन हुने तालिम कार्यक्रम र पाठ्यांशहरुमा महिलाहरुका लागि कोटा तोकी भर्ना लिने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(११) निजी स्तरमा पनि प्रशिक्षण केन्द्रहरु वा पोलिटेक्निकहरु खोली संचालन गर्नका लागि सम्बन्धित संघ संस्था वा उद्योगलाई समन्वय गर्ने राष्ट्रिय निकाय प्रा.शि.तथा व्या.ता. परिषद्का सिफारिसमा मेशिन औजार आदि आयात गर्नमा भन्सार र कर छुट तथा वैदेशिक सहायता वा स्थानीय बैंकहरुले ऋण दिने प्रावधान कानूनमा हुनुपर्छ।

(१२) तालिम दिने संस्थाहरुलाई आर्थिक तथा प्रशासनिक स्वायत्तता दिई गुणस्तर नियन्त्रण र समन्वय गर्ने काम राष्ट्रिय निकायद्वारा गरिनुपर्छ।

(१३) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक परिषद्ले पाठ्यक्रम विकास, तालिम र त्यसको स्तरीकरण, निरीक्षण, सीप परीक्षण, वर्गीकरण, प्रमाणिकरण र प्राविधिक व्यावसायिक सरसल्लाहको काम गरी गुणस्तर नियन्त्रण र समन्वयको संस्थागत जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्छ।

(१४) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमको संचालनमा राष्ट्रिय योजना आयोगको नीति निर्देशनमा खोज तथा अनुसन्धान कार्यहरु गर्ने, जनशक्तिको आवश्यकताको पहिचान गर्ने, पेशाहरुको वर्गीकरण गर्ने, व्यावसायिक पेशाहरुको कार्यसूची तयार गर्ने र तदनुरुप सीपमूलक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने गराउने राष्ट्रिय नीति लिइनु पर्छ।

(१५) हालसम्म प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरुलाई समेट्ने गरी शैक्षिक संरचनामा यस्तो स्थान स्पष्ट रुपमा उल्लेख नभएको हुँदा तालिम कार्यक्रमहरुलाई पनि औपचारिक तथा विश्वविद्यालयका शैक्षिक उपाधिहरुसँग दाँजेर हेर्ने वा समानान्तर रुपमा लिने गरेको पाइन्छ। अबदेखि प्राविधिक शिक्षा र व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमलाई निम्नलिखित तालिका २–३ मा उल्लेख भएको शैक्षिक संरचना अनुसार व्यवस्था गरिनुपर्छ।

तालिका २

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको संरचना

स्तर	तालिम प्रकार			सीप परीक्षण
	एप्रेन्टिसिप	पोलिटेक्निक	प्राविधिक शिक्षालय	सीप परीक्षण
डिप्लोमा		सिनियर टेक्निसियन	सिनियर टेक्निसियन	तह - ४
सिनियर टेक्निकल एस.एल.सी.	टेक्निसियन		टेक्निसियन	तह - ३
टेक्निकल एस.एल.सी.	जुनियर टेक्निसियन		जुनियर टेक्निसियन	तह - २
सहभागिता प्रमाणपत्र		आधारभूत सीप तालिम		तह - १

टिप्पणी : - पोलिटेक्निकमा एस.एल.सी., टेक्निकल एस.एल.सी. वा सो सरहले प्रवेश पाउन सक्ने छन्।

- प्राविधिक शिक्षालयले संचालन गरेको जुनियर टेक्निसियन तालिममा १० कक्षाका विद्यार्थीले प्रवेश पाउन सक्नेछन्।

- कुनै पनि विषय र तहको तालिम कार्यक्रमका लागि आवश्यक आधारहरु अवधि, अनुभव, उमेर र न्यूनतम योग्यताहरु हरेक पाठ्यक्रम वा पाठ्याँश तोके बमोजिम हुनेछ।

तालिका ३

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम संचालन गर्ने संगठन तालिका

	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्			
पाठ्यक्रम विकास तालिमको स्तरीकरण तथा निरीक्षण	प्राविधिक शिक्षक तालिम	सीप परीक्षण वर्गीकरण तथा प्रमाणीकरण	प्राविधिक जनशक्ति सर्वेक्षण, अनुसन्धान तथा सल्लाह	प्राविधिक शिक्षालय संचालन

प्रस्तावित शैक्षिक संरचनाका विशेषताहरु निम्नानुसार छन् :

(क) सीप परीक्षण पद्धतिलाई प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमको संरचनासँग आवद्ध गरिएको छ। यस प्रक्रियाबाट अनौपचारिक तथा औपचारिक माध्यमबाट सीप हासिल गरेका प्राविधिकहरु तथा व्यवसायीहरुका लागि वृत्ति विकासको मौका र प्रोत्साहन मिल्नेछ। सीपको दक्षता प्रमाणित गरी देखाउन सक्नेहरुका लागि सोही पेशामा पदोन्नतिका अवसरहरु र एक पेशाबाट समान प्रकृतिको अर्को पेशामा स्थानान्तर भई जाने अवसरहरु मिल्नेछन्।

(ख) कुनै पनि मोडुलर वा तहको प्रशिक्षणमा प्रवेश पाउनका लागि यति वा उति कक्षा पास भएको भन्ने योग्यताहरु हटाइएका छन् र प्रत्येक तहका लागि न्यूनतम आधारहरु किटान गरी पाठ्यांँशको प्रकृति अनुसार प्रवेशका लागि योग्यता, उमेर आदि तोक्ने र स्तर अनुसार प्रवेश परीक्षाका आधारमा मात्र भर्ना लिने प्रावधान राखिएको छ। प्रत्येक तहका आ–आफ्ना तालिम अवधि फरक फरक हुन सक्ने र प्रत्येक तहका पाठ्यांँशहरु आफैमा टुङ्गिने वा पूर्ण हुने (self terminating) हुनाले तल्लो तह पूरा गरी सीधै माथि जाने व्यवस्थालाई हटाई प्रत्येक तहमा प्रवेश परीक्षाको व्यवस्था गरिएको छ।

(१६) औपचारिक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, सीप परीक्षण पद्धति लगायत प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कै संरचनाबाट समेत कुनै पनि व्यक्तिले कुनै पनि तहको प्रशिक्षण कार्यक्रम वा पाठ्यांँशको प्रवेश परीक्षामा सामेल हुन सक्ने गरिनु पर्छ।

(१७) कुनै पनि तहका तालिमका लागि पाठ्यांँशको प्रकृति हेरी उमेर तोक्न सकिने प्रावधान रहेकोले आ–आफ्नो इच्छा, क्षमता र अभिरुचि अनुसार बालबालिकादेखि लिएर प्रौढ एवं बृद्धहरुले पनि व्यावसायिक प्रशिक्षण लिन पाउने गरी लचिलो नीति रहनुपर्छ।

(१८) देशमा संचालन भइरहेका र अब संचालन हुने व्यावसायिक प्रशिक्षण तथा प्राविधिक शिक्षाका कार्यक्रमहरुको गुणस्तर नियन्त्रण, प्रमाणीकरण र समन्वयका लागि राष्ट्रिय स्तरमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्लाई प्रभावकारी निकायका रुपमा विकसित गरिनुपर्छ।

(१९) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्ले देशमा विभिन्न निकायहरुबाट संचालन गरिएका र संचालन गरिने व्यावसायिक शिक्षा तथा प्राविधिक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरुको गुणस्तर नियन्त्रण, प्रमाणीकरण, समन्वय र स्तरीकरण गर्ने कार्य गर्नुपर्छ।

(२०) आधारभूत तथा मध्यमस्तरका सीपयुक्त प्राविधिक जनशक्तिको क्षेत्र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्को कार्यक्षेत्रमा रहने गरी ऐन, नियमहरुलाई प्रभावकारी बनाउँदै लगिनुपर्छ। परिषद् अन्तर्गत रहने गरी एस.एल.सी. परीक्षा पछि योग्यता र प्रवेश परीक्षाका आधारमा भर्ना लिइने हाल थापाथली, पुल्चोक क्याम्पसका डिप्लोमाहरु र यसप्रकारका अन्य संस्थाहरुलाई पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूटका रुपमा रहने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(२१) त्रि.वि. द्वारा संचालन भइरहेका पोलिटेक्निक र ट्रेड प्रोग्रामहरु संचालन गर्न गराउन संचालक समितिहरु गठन गरी स्पष्ट सेवा शर्त तोकेर आवश्यक स्वायत्तता दिने, शिक्षक कर्मचारीहरुको सेवालाई आकर्षक बनाउन वृत्ति विकास र तालिमका अवसरहरु उपलब्ध गराउँदै लैजाने र यस्ता

पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूट र ट्रेड प्रोग्रामहरुको समन्वय, प्रमाणीकरण र गुणस्तर नियन्त्रणको कार्य त्रि.वि. ले क्रमिक रुपमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्लाई हस्तान्तरण गर्दै लगी आगामी १० वर्षभित्रमा यो कार्य पूरा गरिसक्ने नीति लिइनुपर्छ।

(२२) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रममा प्रशिक्षार्थी र प्रशिक्षक अनुपात तोक्ने प्रशिक्षार्थी कर्मचारी अनुपातका साथै प्रत्येक प्रशिक्षक कर्मचारीको कार्यभार र कार्य विवरण समेत तोकिनुपर्छ।

(२३) प्रशिक्षक कर्मचारीको तालिम, अध्ययन, बढुवा र दण्ड एवं पुरस्कारका निमित्त व्यावहारिक र प्रभावकारी मूल्यांकन प्रणाली लागू गरिनुपर्छ।

(२४) राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न तालिम कार्यक्रम, प्रशिक्षण, शिक्षण कार्यका लागि तोकिएका संस्थाहरुले कुन कुन तहसम्म के के कार्यक्रम गर्ने भनी कार्य क्षेत्र, तह र सीमाहरु स्पष्ट रुपमा कानूनमा व्यवस्था हुनु पर्दछ। उदाहरणका लागि प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्लाई तोकिनु पर्ने काम, क्षेत्र र तहहरु हाल विद्यमान कानूनमा पर्याप्त नभएकाले त्यसमा संशोधन गरिनुपर्छ। यस्तै गरी अरु शिक्षण प्रशिक्षण संस्थाका कार्य र क्षेत्रहरु पनि स्पष्ट रुपमा तोकिनु पर्छ। साथै केन्द्रीय स्तरका संगठनहरुको कार्यक्षेत्र तोकि सकेपछि हरेक संस्थाको नियम, विनियम र सेवा शर्तहरु स्पष्ट हुने गरी बनाई लागू गरिनुपर्छ।

(२५) कुनै तालिम केन्द्र वा प्राविधिक शिक्षालय वा पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूट खोल्नु परेमा सजिलोसँग निजी वा सरकारी, अर्ध सरकारी रुपमा खोल्न सक्ने नियमहरु बनाइनुपर्छ।

(२६) स्थानीय आवश्यकता अनुसारका आधारभूत तालिमको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माण स्थानीय निकायको संलग्नतामा विशेषज्ञको वा प्राविधिज्ञहरुको सहयोग लिई केन्द्रीय स्तरबाट गराउने व्यवस्था मिलाइनुपर्छ। मध्यम र उच्चमध्यम तहका तालिमका लागि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माणमा पनि आ–आफ्नो स्थानीय आवश्यकता तथा रोजगारका अवसरहरुको अध्ययनलाई आधार बनाईनुपर्छ।

(२७) आधारभूत सीपमूलक तालिमभन्दा माथि प्रदान गरिने सबै खालका तालिमको संयोजन, पाठ्यक्रमको तयारी, पाठ्यक्रमको परीक्षा र स्तरीकरण कार्य प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्ले गर्नु पर्नेछ। त्यस्तै गरेर तालिमको किसिम, पाठ्यक्रमको स्तर आदिका विषयमा बराबर अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गरी संशोधन वा अद्यावधिक गर्ने कार्य पनि प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्लाई नै दिइनुपर्छ।

(२८) अहिलेसम्म पनि मुलुकमा विद्यामान पेशाहरुको नामावली संकलन र हरेक पेशाका कामको विवरण (पेशागत विश्लेषण) तयार नभएको परिप्रेक्ष्यमा के कस्ता सीप खास पेसाका निमित्त आवश्यक पर्छन् र कस्ता पाठ्यक्रमले सीप अभिवृद्धि हुन सक्छ भन्ने कुराको नै किटान हुन सकेको छैन। त्यसकारण राष्ट्रिय योजना आयोग र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्को संयुक्त तत्वावधानमा पेशाहरुको नामावली संकलन र पेशागत विश्लेषण गरी तदनुसारका पाठ्यक्रमको तर्जुमा गरिनुपर्छ।

(२९) प्रविधिमा छिटो छिटो परिवर्तन भइरहने हुनाले हरेक विषयको पाठ्यक्रमको अनुगमन र पाठ्यक्रमको परिमार्जन प्रक्रिया नियमित गर्ने व्यवस्था मिलाइनु पर्छ।

(३०) पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा रोजगारवाला तथा निजी उद्योगहरुलाई समावेश गर्ने, पाठ्यक्रम विकासमा उद्यमशीलताको विकासलाई प्राथमिकता दिने र पाठ्यक्रम तर्जुमा गर्दा महिलावर्गको आवश्यकतालाई समेत ध्यान दिने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(३१) पोलिटेक्निक, एप्रेन्टिसिप लगायत सबै प्रकारका प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमको समन्वय प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्बाट र सबैभन्दा तल्लो तहको आधारभूत सीपको तालिमको समन्वय चाहिं सम्बन्धित मन्त्रालयका जिल्ला एवं गाउँ स्तरीय कार्यालयहरुबाट गरिनुपर्छ।

(३२) समन्वय गर्दा तालिम कार्यक्रम संचालन गर्न स्वीकृति दिने, यस्ता कार्यक्रमको राष्ट्रियस्तरमा ठीक दुरुस्त रिकर्ड राख्ने, पाठ्यक्रमको स्तर निर्धारण गर्ने, प्राविधिक कार्यशालाहरुको स्तर निर्धारण गर्ने, प्रशिक्षकहरुको न्यूनतम योग्यता र तालिम तोक्ने, आर्थिक अनुदान सहयोग दिने, वैदेशिक सहायता प्राप्त गराउन सम्बन्धित निकायलाई सुझाउ पेश गर्ने, यस्ता तालिम एवं प्रशिक्षण कार्यमा संलग्न प्रशिक्षक कर्मचारीको सेवा शर्त र सुविधाहरुको अध्ययन गरी सुझाउहरु पेश गर्ने र संस्थाहरुका कार्यक्षेत्रहरु तोक्ने कुरामा ध्यान दिइनुपर्छ।

(३३) कुन कुन कार्यक्रमलाई कुन कुन तहको मान्यता र प्रमाण पत्र दिनु पर्ने हो सो निर्धारण गरी प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(३४) राष्ट्रिय स्तर कायम गर्नका लागि प्रमाणपत्र र लाइसेन्स दिलाउन प्रा.शि. तथा व्या.ता. परिषद् अन्तर्गत राष्ट्रिय सीप परीक्षण समितिलाई सुदृढ गराई त्यसलाई स्वायत्त संस्थाका रुपमा खडा गरी सीप परीक्षण कार्यलाई विस्तार गरिनुपर्छ।

(३५) सीप परीक्षणको विस्तार र औद्योगिक विकास एवं ग्रामीण विकासको लागि आवश्यक प्राविधिक तालिम कार्यक्रम बनाउन राष्ट्रिय योजना आयोगको नीति निर्देशनमा रही प्रा.शि. तथा व्या.ता.प. को संयोजकत्वमा उपयुक्त संस्थाद्वारा जनशक्तिको आवश्यकता पहिचान गराई संस्थागत रुपमा नियमित रुपले तालिम आवश्यकता पहिचानका लागि सर्भेक्षणहरु गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाइनु पर्छ। यसरी आवश्यकताका आधारमा विभिन्न तहको सीपयुक्त जनशक्ति तयार गर्नुपर्दछ।

(३६) आधारभूत तथा मध्यमस्तरीय प्राविधिक जनशक्तिको लागि वृत्तिविकासको समस्या टड्कारो रुपमा देखिएको छ। प्रशिक्षण नीति, औद्योगिक नीति र रोजगारी नीतिका बीच सामञ्जस्य हुनु नितान्त आवश्यक छ। सीप हासिल गरेका विभिन्न तहका प्राविधिकका लागि सेवाहरुको वर्गीकरण, सेवा प्रवेशका लागि न्यूनतम क्षमता र पदोन्नति सम्बन्धी वर्तमान नियमहरुमा ठोस सुधार हुनु अत्यावश्यक छ। निजी तथा सरकारी उद्योगहरु, संस्थानहरु, आयोजना र कम्पनीहरुमा प्राविधिक सेवाका लागि छुट्टै व्यवस्था हुनुपर्ने र लोकसेवा आयोगको सामान्य सिद्धान्तमा मूलभूत सुधार हुनु आवश्यक छ।

(३७) सीपमूलक व्यावसायिक तथा प्राविधिक प्रशिक्षण हासिल गरेका र सीप परीक्षण विधिबाट प्रयोगात्मक परीक्षा उत्तीर्ण गरी प्रमाणपत्र प्राप्त गरेका प्राविधिक जनशक्तिको वृत्ति विकासका लागि निम्नबमोजिम गर्नु गराउनु आवश्यक छ।

(क) आधारभूत तथा मध्यस्तरीय प्राविधिक जनशक्तिको रोजगार एवं वृत्तिविकासका लागि सबै निकायहरु (निजी, सरकारी तथा संस्थागत र कम्पनीहरु समेत) मा प्राविधिक सेवातर्फ तह १ देखि तह ६ सम्म पदहरुको वर्गीकरण गर्ने।

(ख) तह १ मा शुरु नियुक्ति हुने हेल्पर तथा अदक्ष कामदारहरु र तह २ मा तह १ बाट (कम्तीमा २ वर्षपछि) पदोन्नति हुने तथा आधारभूत श्रम प्रशिक्षण पाएका कामदारहरुलाई राख्ने व्यवस्था गर्ने।

(ग) तह ३ मा कुनै एक सीप परीक्षणको लेभल १ को परीक्षा पास भएका रा.प.अ. तृतीय श्रेणी वा सहायक तृतीय अथवा मोडुलर कोर्सबाट मान्यता प्राप्त कुनै एक तालिम पाएको आधारभूत जनशक्ति रहने व्यवस्था गर्ने।

(घ) तह ४ मा जुनियर टेक्निसियन वा टेक्निकल एस.एल.सी. वा २ देखि ३ वर्ष एप्रेन्टिसिप तालिम पाएका वा मोडुलर कोर्सबाट कम्तीमा एक वर्ष अवधि तालिम र अनुभव भएका वा सीप परीक्षणबाट आधारभूत सीपको प्रमाणपत्र प्राप्त (लेभल २ को) प्राविधिक तथा व्यावसायिक जनशक्ति रहने व्यवस्था गर्ने।

(ङ) तह ५ मा टेक्निसियन तहको प्रमाणपत्र पाएको वा सीप परीक्षणबाट लेभल ३ को परीक्षण पास गरेका वा प्रवीणता प्रमाणपत्र वा सो सरहको पोलिटेक्निकल डिप्लोमा पाएका मध्यमस्तरीय प्राविधिकहरु रहने व्यवस्था गर्ने।

(च) तह ६ मा टेक्निसियन सर्टिफिकेट वा पोलिटेक्निक डिप्लोमा प्राप्त गरी चार वर्षको कार्य अनुभव एक वर्षको सुपरभाइजरी तालिम पाएका वा सीप परीक्षणबाट लेभल ४ को परीक्षा उत्तीर्ण भई प्रमाणित भएका प्राविधिकहरुलाई सिनियर टेक्निसियन पदमा राख्ने व्यवस्था गर्ने।

(छ) प्राविधिक सेवातर्फ पदोन्नतिको हकमा न्यूनतम सेवा अवधि तह १ बाट २ मा २ वर्ष, तह २ बाट ३ मा ३ वर्ष, तह ३ बाट ४ मा ३ वर्ष, तह ४ बाट ५ मा ३ वर्ष, र तह ५ बाट ६ मा ४ वर्ष (एक वर्षको सुपरभाइजरी तालिम) कायम गर्ने।

(ज) तह ६ (असिस्टेण्ट इन्जिनीयर सरह) बाट माथिल्ला तहहरु वा श्रेणीहरुमा पदोन्नति गर्दा प्रचलित नियममा व्यवस्था भएको अवधि कायम गरी सीपमूलक कार्यसम्पादनलाई बढी अंक भार दिई पदोन्नति गर्ने, प्राविधिक तथा व्यावसायिक सेवाहरुमा माथिल्लो शैक्षिक उपाधि अनिवार्य नगर्ने।

(झ) सेवा प्रवेश वा पदोन्नतिका लागि शैक्षिक डिग्रीलाई अनिवार्य आधार बनाउन वर्तमान अवस्थाको प्राविधिक तथा व्यावसायिक सेवाको क्षेत्रलाई यथावत् राख्नु अव्यावहारिक र अवैज्ञानिक भएकाले यसमा सुधार गरी निश्चित अवधिको प्राविधिक प्रशिक्षण र अनौपचारिक शिक्षा, सीप परीक्षा र प्राविधिक क्षेत्रमा गरेको अनुभवलाई समेत समेट्ने गरी प्रचलित नियम कानूनमा संशोधन गर्ने।

(ञ) उपर्युक्त बुँदाहरु (क देखि ञ सम्म) अनुसार गर्न गराउन लोकसेवा आयोगको सामान्य सिद्धान्त, रोजगार नीति, औद्योगिक नीति र प्रशिक्षण तथा शैक्षिक नीतिहरुमा आवश्यक संशोधन गर्ने र समन्वय कायम गर्ने।

(३८) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम सर्वसुलभ र व्यापक पार्न निम्नलिखित सुझाउहरु पेश गरिएका छन् :

(क) आधारभूत सीप तालिममा गाउँ र जिल्लाका स्रोतहरुलाई परिचालन गर्ने र प्राविधिक सहयोग र केही अनुदान केन्द्रबाट पनि उपलब्ध गराउने।

(ख) हाल संचालन भइरहेका प्राविधिक शिक्षालय, क्याम्पसहरु र अन्य तालिमहरुमा सरकारी अनुदान कायम राख्ने।

(ग) उद्योगहरुलाई तालिममा योगदान पुऱ्याउन अनिवार्य रुपले लगाउने।

(घ) प्रा.शि. तथा व्या.ता. परिषद् अन्तर्गत सञ्चालित प्राविधिक प्रशिक्षण कार्यक्रमको हालको स्तरलाई यथावत् राख्ने। छात्रवृत्ति वा निर्ब्याजी ऋण दुर्गम क्षेत्रका प्राविधिक शिक्षालयहरुलाई यथावत् राखी अन्यका हकमा गरीव र जेहेन्दार प्रशिक्षार्थीलाई मात्र यस्तो सुविधा दिने र अरु सबैले शुल्क तिर्नु पर्ने प्रावधान राख्ने।

(ङ) हरेक पोलिटेक्निक शिक्षालय एवं तालिम केन्द्रहरुमा सम्भव भएसम्म उत्पादनका साथसाथै सिक्ने प्रक्रियालाई सुदृढ गरी उपार्जन भएको रकमबाट त्यसै संस्थाको संचालनमा सहयोग पुऱ्याउने।

(च) ठूला ठूला योजना निर्माण गर्दा आधारभूत र मध्यमस्तरीय जनशक्तिलाई तालिम दिने प्रावधान अनिवार्य रुपमा राख्ने।

(छ) प्रविधि हस्तान्तरण (Technology Transfer) गर्न र महँगा तालिम कार्यक्रमहरु जस्ता नभई नहुने कार्यक्रमको लागि दुई पक्षीय र बहुपक्षीय वैदेशिक सहयोग र प्राविधिक सहयोगको विस्तार गर्ने।

(ज) प्रा.शि. तथा व्या.ता. परिषद्लाई कानूनले दिएको समन्वय गर्ने लगायतका विषयहरुमा बाझिन आउने अन्य केही ऐन भए हटाउने।

(झ) प्राविधिक शिक्षालाई कम खर्चिलो र समुदायको आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने माध्यमको रुपमा विकसित गर्न थुप्रै अल्पकालीन तालिमको आयोजना गर्ने र शिक्षालयहरुको अवस्था हेरी नियमित प्रशिक्षणलाई दुई सिफ्टमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गर्ने।

(ञ) त्यस्तै गरेर परिषद्ले उद्यमी विकास गर्ने लक्ष्यलाई अघि बढाउन सम्भव हुने शिक्षालयहरुमा उत्पादन एकाई (Production Unit) लाई सक्रिय पार्ने।

(ट) शिक्षालय रहेको स्थान वरपर आवश्यक पर्ने सेवा शिक्षालयले उपलब्ध गराउने र सेवा वापत लिने शुल्कले शिक्षालयको आर्जन बढाउनाका साथै यस्ता काममा संलग्न प्रशिक्षक र प्रशिक्षार्थीलाई यस्तो आयको केही अंश दिन सक्ने प्रावधान राख्ने।

(३९) तालिम प्राप्त र योग्य प्रशिक्षकहरु नै तालिमको मेरुदण्ड हुने हुँदा संस्थागत रुपमा नियमित रुपले प्रशिक्षकहरुको तालिम मुलुकभित्रै संचालन गरिनुपर्छ।

(४०) प्राविधिक प्रशिक्षकहरुको तालिममा विषयसँग सम्बन्धित सीप र प्रशिक्षण विधि जस्ता दुई पक्षको उपयुक्त प्रशिक्षण दिनुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(४१) प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम व्यवस्थापन एवं प्रशासनमा सम्बद्ध व्यवस्थापक र कर्मचारीलाई पनि नियमित रुपमा तालिम दिने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(४२) यस्ता तालिमहरुलाई विषयगत प्रकृति, तह र किसिमको आधारमा ३ महिनादेखि २ वर्षसम्मको बनाइनुपर्छ।

(४३) हालै प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् अन्तर्गत स्थापित प्राविधिक प्रशिक्षक प्रशिक्षण केन्द्रलाई माथि उल्लिखित तालिम दिने सक्षम संस्थाका रुपमा विकसित गरिनुपर्छ।

(४४) त्रि.वि. अन्तर्गत रहेको सानोठिमी क्याम्पसलाई विद्यालयको व्यावसायिक तालिम दिने संस्थाका रुपमा सुदृढ गरिनुपर्छ।

(४५) सरकारी, गैरसरकारी, निजी एवं अर्धसरकारी स्वामित्वमा संचालित उद्योग र सेवासँग मेल खाने खालको जनशक्ति उत्पादन गरिनुपर्छ।

(४६) दक्ष, अर्धदक्ष श्रमिक र अन्य कामदारहरुलाई पेशा, काम तथा रोजगारी सम्बन्धी यथार्थ जानकारी दिन श्रम बजार सूचना (Labour Market Information) दिने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(४७) प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रम र उद्योगहरुका बीच घनिष्ठ सम्बन्ध कायम गर्ने तालिमलाई उद्योगको उत्पादकत्व बढाउने खालको बनाउने, सोही अनुसारको पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने र तालिमको छनौट तथा नीति निर्माण गर्ने व्यवस्था मिलाइनुपर्छ।

८. शिक्षक शिक्षा

शिक्षकको पेशागत दक्षता बढाई शिक्षणको गुणस्तरमा वृद्धि गर्न शिक्षक शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। नेपालमा २००४ सालमा आधार शिक्षक शिक्षण केन्द्रको स्थापनापछि शुरु भएको शिक्षक शिक्षाले २०१४ मा कलेज अफ एजुकेशनको स्थापनाबाट ठोस मोड लिएको हो। २०२८ पछि विभिन्न प्रशिक्षण संस्थाहरुलाई समेटेर शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानको स्थापना भयो। त्यसबेला स्थायी बन्न शिक्षक तालिम अनिवार्य भएकाले शिक्षा क्षेत्रमा काम गर्नेहरूलाई शिक्षक शिक्षा तथा प्रशिक्षणका कार्यक्रमले निकै आकर्षित गरेको थियो। फलस्वरुप देशका विभिन्न भागमा शिक्षक प्रशिक्षणका कार्यक्रमहरु अझ विस्तारित हुँदै गएका थिए। तर श्री ५ को सरकारको स्थायी शिक्षक बन्न तालिम अनिवार्य नहुने निर्णय गरेपछि २०३७ तिरदेखि शिक्षक प्रशिक्षणको महत्व स्वत घटेर गयो। यसबाट प्राथमिक शिक्षक तालिमका कार्यक्रमहरूलाई सबभन्दा बढी आघात पुग्यो। कतिपय कार्यक्रमहरु बन्द भए। पेशागत दक्षता बढाउनतर्फ शिक्षकहरुको आकर्षण घट्न गयो। अझ शाही उच्च शिक्षा आयोगको सिफारिश अनुसार २०४३ तिर शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानलाई साधारण शिक्षाअन्तर्गत शिक्षाशास्त्र संकायमा परिणत गरेपछि त यस संस्थाअन्तर्गत संचालित कार्यक्रमहरु छिन्नभिन्न भएर रहे। विभिन्न भागका शिक्षाशास्त्रका क्याम्पसहरु बहुमुखी क्याम्पसका अङ्ग भएर मात्र रहेनन् तिनीहरु सम्बन्धित संकायको केन्द्रीय नेतृत्वसंगको निर्देशन र समन्वयबाट पनि वञ्चित भए।

अर्कोतिर शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानअन्तर्गत प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षणको व्यवस्था नरहेपछि श्री ५ को सरकारले सेवाकालीन शिक्षकहरुका लागि अल्पावधिक तथा आंशिक तालिमको व्यवस्था गर्न थाल्यो। कतिपय यस्ता तालिमहरु परियोजनाहरु (सेती परियोजना, प्राथमिक शिक्षा परियोजना) मार्फत संचालित भए। २०४० तिर माध्यमिक तहका लागि समेत केही विषयहरुका लागि शिक्षकहरुको प्रशिक्षण गर्ने कार्यक्रम विज्ञान शिक्षा परियोजनाबाट शुरु भयो। यी तालिमहरु प्रशस्त लागतमा संचालित भएकाले तालिम अवधिभर आकर्षक हुनु स्वभाविक थियो तर नियमित र संस्थागत हुन नसक्नाले यिनबाट दीर्घकालीन लाभ कमै हुन गएको अनुभव भएको छ। यस पृष्ठभूमिमा शिक्षक शिक्षाको संस्थागत विकासको महत्व अझ बढ्ने हुन्छ। भइरहेको पूर्वाधारलाई केही न केही टेवा मिलेमा पनि धेरै सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ। यद्यपि शिक्षाशास्त्रमा पनि निजी क्षेत्रमा केही क्याम्पसहरु संचालन हुन थालेको पाइन्छ तर यी पनि पेशागत दक्षता र समन्वयको अभावमा बढी सैद्धान्तिक र परीक्षामुखी हुने सम्भावनालाई अस्वीकार गर्न सकिँदैन।

शिक्षाको गुणात्मकता बढाउँदै लैजान शिक्षक शिक्षा अपरिहार्य पक्ष भएकाले शिक्षा सेवामा कार्यरत व्यक्तिहरुलाई प्रशिक्षण अनिवार्य गराइनुपर्ने खाँचो छ। देशमा ६० प्रतिशत शिक्षकहरु तालिम अप्राप्त रहेको हालको स्थितिमा शिक्षक शिक्षाका विभिन्न विषयहरुमा विशिष्टीकरण, उपाधिमूलक कार्यक्रमहरु (आई.एड., बीएड्, एमएड्) का साथै प्रशिक्षणका कार्यक्रमहरुलाई समेत विस्तारित तथा विविधीकृत गरेर लैजानुपर्ने देखिन्छ। विद्यालयको पाठ्यक्रम र प्रशिक्षणका कार्यक्रमहरुका बीच सामञ्जस्य ल्याई प्रशिक्षणलाई दैनिक सिकाइ-शिक्षणसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयसँग सम्बद्ध गराउन जोड दिनु शिक्षक शिक्षाको क्षेत्रमा प्रमुख चुनौती हुन आएको छ।

शिक्षक शिक्षाको प्रस्तावित रुपरेखा र सुझावहरु :

शिक्षाको क्षेत्रमा खास गरेर शिक्षण पेशामा संलग्न हुन चाहने तथा यस पेशामा प्रवेश गरिसकेका व्यक्तिहरुका लागि शिक्षक शिक्षा तथा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम एउटा अनिवार्य आवश्यकता हुन आउँछ। विषयगत रुपमा परिपक्व र पेशागत रुपमा दक्ष शिक्षकले नै प्रभावकारी शिक्षणको माध्यमबाट विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासमा एउटा कारकतत्वको भूमिका निर्वाह गर्न सक्तछ। राष्ट्रका विकासको आधार शिक्षा भएको र दक्ष शिक्षकले शिक्षाको विकासको गतिलाई तीव्रतर बनाउँदै लैजानुका साथै यसलाई अर्थपूर्ण बनाउन प्रमुख भूमिका खेल्ने भएकाले पनि शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमको औचित्यलाई सबैले सहज रुपमा स्वीकार्न पुगेका हुन। दक्ष शिक्षकको उत्पादन गरी तिनको माध्यमबाट राष्ट्रिय रुपमै शिक्षा विकासका लागि भरपर्दो टेवा प्रदान गर्नु शिक्षक शिक्षा तथा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमको मूल लक्ष्य हो।

वर्तमान सन्दर्भमा शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने संस्था त्रि.वि. को शिक्षाशास्त्र संकाय र शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय मात्र हुन्। तालिम प्राप्त शिक्षकको बढ्दो माग र भविष्यमा बढ्ने प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहका शिक्षकहरुलाई ठूलो संख्यामा प्रशिक्षित गर्नु पर्ने आवश्यकतालाई ध्यान राख्दा शिक्षक प्रशिक्षण कार्य संचालन गर्ने हालका उक्त दुई संस्था अपर्याप्त हुने हुँदा वैकल्पिक उपायहरुको खोजी गर्नु नितान्त जरुरी भएको छ। वि.सं. २०५७ सम्ममा प्राथमिक तहमा ६१,०४५ शिक्षकहरु तथा माध्यमिक तहमा करीव ३७,७४८ शिक्षकहरुलाई शिक्षक प्रशिक्षण दिने वृहत् कार्य एकातिर हाँकको रुपमा छ भने अर्कोतिर सरकारी, गैरसरकारी संघ संस्था तथा अरु थप विश्वविद्यालयहरुको संख्या पनि बढ्दै जाने निश्चित प्रायः भएको हुनाले शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमलाई वर्तमान स्वरुप अनुसार सञ्चालन गर्दा उपर्युक्त हाँकलाई आत्मसात् गर्न असंभव प्रायः देखिन्छ। यसरी एकातिर बहुविश्वविद्यालयको धारणालाई स्वीकार्दै जानु पर्ने आवश्यकता छ भने अर्कातिर ती विश्वविद्यालयले भविष्यमा संचालन गर्न सक्ने शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमको आवश्यकता र औचित्यलाई पनि समयमै मान्यता दिंदै जानुपर्ने हुन्छ। शिक्षक प्रशिक्षणमा पर्न आउने भावी चापलाई वर्तमानमै दृष्टिगत गर्न सक्ने हो भने यो जिम्मेवारी निजीस्तरमा संगठित संस्थाहरुलाई पनि दिनु पर्ने हुन आउँछ। अन्यथा वि.सं. २०५७ सम्ममा सबैको लागि शिक्षा भन्ने हाम्रो उद्देश्य प्राप्त गर्न कठिन हुनेछ। शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम यसरी विभिन्न संगठित निकायहरुद्वारा संचालित हुने हुनाले यस कार्यक्रममा एकरुपता तथा समन्वय ल्याउन उत्तिकै जरुरी पर्ने कारणबाट राष्ट्रिय स्तरमा नै एउटा यस्तै निकायको आवश्यकता महसुस गरिएको छ।

शिक्षक उत्पादन कार्यक्रमलाई सामान्यतः दुई प्रकारमा बाँडिएको छ : शिक्षक शिक्षा र शिक्षक प्रशिक्षण।

शिक्षक शिक्षा : वर्तमान शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत र विश्वविद्यालयसँग सम्बन्धन प्राप्त निजी क्याम्पसहरुमा निश्चित समयावधि पार गरेर तोकिएका पाठ्याँशहरु अध्ययन गरेपछि सो सम्बन्धी परीक्षा उत्तीर्ण गरेर प्राप्त गर्ने उपाधि जस्तै : प्रवीणता प्रमाणपत्र, बी.एड., एम.एड. लाई शिक्षक शिक्षाको रुपमा मानिएको छ। साथै शैक्षिक प्रशासन, सुपरिवेक्षण र पाठ्यक्रम निर्माण एवं मूल्यांकन जस्ता कार्यहरुमा संलग्न व्यक्तिहरुलाई दिइने पेशागत डिप्लोमालाई पनि यसप्रकारको शिक्षाभित्र राखिएको छ।

शिक्षक प्रशिक्षण : शिक्षाशास्त्र संकाय तथा शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय अन्तर्गत संचालन भइरहेको प्राथमिक शिक्षक तालिम, प्याकेज तालिम, सेवाकालीन तालिम, छोटो अवधिको तालिम र यस्तै अन्य सेवाकालीन तालिमलाई शिक्षक प्रशिक्षणको रुपमा लिइएको छ। यस्तो कार्यक्रम निश्चित मान्यता र निर्दिष्ट नीति नियम भित्र रहेर सरकारी, गैरसरकारी तथा अन्य निजी संघ संस्थाहरुले पनि संचालन गर्न सक्ने प्रावधान राखिएको छ।

(१) शिक्षक प्रशिक्षण नीति : केही व्यक्तिमा शिक्षकमा हुनुपर्ने गुण जन्मजात हुन्छ भने धेरै जसोलाई प्रशिक्षण दिई योग्य र दक्ष तुल्याउनु पर्ने हुन्छ। सफल शिक्षक हुनका लागि विषयवस्तुको ज्ञान र अनुभव मात्र भएर पुग्दैन, शिक्षा विज्ञान र प्रविधिको अध्ययन गरी आवश्यक सीपहरु आर्जन गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ। यसैले प्रत्येक शिक्षकमा शिक्षण पेशाप्रति व्यावसायिक भावना बढाउन, शिक्षाशास्त्र सम्बन्धी आधारभूत ज्ञान र सीप हासिल गर्न र शिक्षण दक्षता प्राप्त गर्न शिक्षक प्रशिक्षण अनिवार्य गराउनु पर्ने देखिन्छ। अत यस सम्बन्धमा निम्नलिखित अनुसारको राष्ट्रिय नीति अँगाल्नु आवश्यक देखिन्छ:

- **(क)** विद्यालय तहको शिक्षण पेशामा प्रवेश गर्न शिक्षक प्रशिक्षण अनिवार्य गर्ने।
- **(ख)** हाल शिक्षण पेशामा प्रवेश गरिसकेका तर तालिम नपाएका शिक्षकहरुलाई अनिवार्य रुपले तालिम दिने व्यवस्था मिलाउने।
- **(ग)** तालिम प्राप्त शिक्षकहरुलाई दिने तलब तथा अन्य सुविधाहरु तालिमको तह अनुसार बढाउँदै लैजाने।
- **(घ)** शिक्षक प्रशिक्षणमा महिलालाई ग्राह्यता दिने।
- **(ङ)** विभिन्न तहमा शिक्षकहरुका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमहरु निर्धारित गर्ने।

(२) देशमा बढ्दो शिक्षाको मागलाई दृष्टिगत गरी त्यस अनुरुप विविध शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम संचालन गरिनु पर्छ र यी कार्यक्रम संचालन गर्ने अभिभारा विभिन्न निकाय, विश्वविद्यालय, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, निजी संस्था र गैरसरकारी संस्थालाई दिइनुपर्छ।

(३) शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई विकेन्द्रित गरी क्षेत्रीय निकायहरुबाट संचालित गरिनुपर्छ।

(४) शिक्षक प्रशिक्षण तथा शिक्षक शिक्षा लिन आउने प्रशिक्षार्थीहरुलाई दिइने छात्रवृत्तिमध्ये महिलाहरुलाई ७० प्रतिशत र पुरुषलाई ३० प्रतिशतका दरले निश्चित गरिनुपर्छ।

(५) संगठन : शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमलाई संस्थागत रुपमा व्यवस्थित, संगठित र समन्वित गरी संचालन गर्न शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयले सम्बन्धित संस्थाहरुसँग सम्पर्क राखी राष्ट्रिय स्तरमा एउटा निकायको गठन गर्नुपर्छ। उक्त निकाय स्वतन्त्र र स्वायत्त प्रकृतिको हुनुपर्छ। शिक्षक शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति निर्धारित गर्नु, आवश्यक निर्देशन दिनु, शिक्षक शिक्षाका कार्यक्रमहरुमा समन्वय ल्याउनु, कार्यक्रमको आवधिक अनुसन्धान तथा मूल्यांकन गर्नु तथा उक्त कार्यक्रमलाई मान्यता दिनु वा प्रमाणित गर्नु यसको मुख्य कार्य हुनुपर्छ। यस निकायले वर्तमान विश्वविद्यालय तथा भावी विश्वविद्यालयहरु र शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयका बीच सम्बन्ध स्थापना गरी आवश्यक सहयोग जुटाउने काम पनि गर्नुपर्छ।

(६) शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमको योजना बनाउन, कार्यान्वयन गराउन, शिक्षक प्रशिक्षण प्राप्त व्यक्तिहरुका लागि पदस्थापन गर्न तथा शिक्षक प्रशिक्षणमा संलग्न एकाइहरुको बीचमा कार्यगत समन्वय स्थापना गर्न शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयमा एउटा उपयुक्त स्तरको एकाई हुनुपर्छ।

(७) शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय अन्तर्गत रहने क्षेत्रीय र जिल्लास्तरीय कार्यालयले छोटो अवधिको तालिम संचालन गर्नुपर्छ। मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरुले शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्छ भने शिक्षाशास्त्र संकाय र सो अन्तर्गतका क्याम्पसहरुले शिक्षक शिक्षाका साथै शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमको संचालन गर्नुपर्छ।

(८) विश्वविद्यालय अन्तर्गत शिक्षाशास्त्र संकायमा एक केन्द्रीय क्याम्पसको व्यवस्था गरिनुपर्छ। यस क्याम्पसले शिक्षक शिक्षाका लागि अन्य तहका साथै विद्यावारिधि तहको कार्यक्रम संचालन गर्ने र शिक्षक प्रशिक्षणका लागि छोटो अवधिको प्रशिक्षण र प्याकेज तालिमको पनि संचालन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ। यस्तो केन्द्रीय क्याम्पसका मातहतमा ६ क्षेत्रीय शिक्षा क्याम्पसहरुको संचालन हुनुपर्छ। जसमध्ये एउटा क्याम्पस व्यावसायिक शिक्षाका लागि संचालन गरिनुपर्छ। यी क्षेत्रीय क्याम्पसहरुमा प्याकेज तालिमका अतिरिक्त प्रवीणता प्रमाणपत्र तहदेखि एम.एड.स्तर सम्मको पढाई संचालन गर्नुपर्छ।

(९) क्षेत्रीय शिक्षा क्याम्पस अन्तर्गत विस्तार क्याम्पस र घुम्ती टोलीको व्यवस्था गरिनुपर्छ जसमा घुम्ती टोलीले प्राथमिक तहका शिक्षकका लागि प्याकेज तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ भने विस्तार क्याम्पसमा प्याकेज तालिमका साथै प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको पढाई सन्चालन गरिनुपर्छ। विस्तार क्याम्पस र घुम्ती टोलीद्वारा दिइने प्याकेज तालिम प्राथमिक तहका शिक्षकको लागि मात्र हुनुपर्छ।

(१०) शिक्षक शिक्षाका उद्देश्यहरु : शिक्षकलाई तालिम दिई शिक्षणको गुणस्तर उठाउनु, शिक्षण पेशालाई व्यवसायीकरण गर्नु, समाजमा शिक्षण पेशालाई मर्यादित तुल्याउनु, शिक्षकहरुको लागि प्रशिक्षणको अवसर सर्वसुलभ गराउनु, शिक्षा क्षेत्रमा चाहिने विभिन्न विषयका शिक्षक, प्रशिक्षक, प्राविधिक र विशेषज्ञहरु तयार पार्नु, शिक्षा क्षेत्रमा देखा परेका विभिन्न समस्याहरुको अध्ययन अनुसन्धानको व्यवस्था गर्नु, शैक्षिक क्षेत्रमा संलग्न विभिन्न निकायहरुलाई आवश्यक सरसल्लाह उपलव्ध गराउनु, शैक्षिक प्रवर्तनसम्बन्धी धारणा प्रकाशित गरी प्रशिक्षणको स्तर उठाउनु र

विद्यालयहरुको वस्तुस्थिति अनुरुप शिक्षक प्रशिक्षणको विकास गर्दै लैजानु शिक्षक शिक्षाका उद्देश्यहरु हुनुपर्छ।

(११) पूर्वप्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण : देशमा दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको पूर्व प्राथमिक विद्यालयको संख्यालाई दृष्टिगत गर्दा र हालसम्म पनि यस तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुका लागि कुनै पनि प्रकारको तालिमको व्यवस्था नभएकोले आगामी दिनहरुमा यस्ता शिक्षकहरुलाई पनि प्रशिक्षित गर्नु पर्ने उद्देश्य राखिएको छ। यस प्रशिक्षण अन्तर्गत (क) प्रवेशिका उत्तीर्ण गर्ने व्यक्तिलाई १० महिने प्रशिक्षण र (ख) प्रशिक्षण प्राप्त गरी अध्यापनमा संलग्न शिक्षकलाई प्रत्येक पाँच वर्षमा छोटो अवधिको (कम्तीमा ६ हप्ते) सेवाकालीन प्रशिक्षण दिने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(१२) प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण : (क) प्रमाणपत्र तहमा प्राथमिक शिक्षामा विशिष्टीकरण गराउने गरी दुई वर्षे उपाधिमूलक कार्यक्रमको संचालन गरिनुपर्छ। (ख) हाललाई प्रवेशिका उत्तीर्णलाई १० महिने तालिम प्याकेज दिई प्राथमिक शिक्षकको प्रमाणपत्र दिइने छ। अन्य विषयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र पूरा गरेकालाई १० महिने प्रशिक्षण दिई प्राथमिक शिक्षकको व्यवस्था गर्ने तर्फ पनि क्रमशः जोड दिइनुपर्छ। (ग) प्रवेशिका उत्तीर्ण भएका सेवाकालीन शिक्षकका निम्ति हालको १५० घण्टे तालिम कार्यक्रमको पाठ्यक्रम बढी सैद्धान्तिक भएकाले त्यसलाई विद्यालयको शिक्षण सिकाइका दैनिक गतिविधिसँग प्रत्यक्ष सरोकार हुने खालका विषयवस्तु तथा कार्यकलापसँग सम्बद्ध हुने गरी सामयिक परिवर्तनका साथ चालू राखिनुपर्छ र एकपल्ट यस्तो तालिम लिई सकेकालाई केही उच्चस्तरका अरु थप दुईपल्ट तालिम लिई सकेपछि मात्र पूरा तालिम लिएको मान्यता दिएर प्रमाणित प्राथमिक शिक्षकको प्रमाणपत्र दिइनुपर्छ। (घ) प्रशिक्षण प्राप्त गरी अध्यापनमा संलग्न शिक्षकलाई प्रत्येक ५ वर्षमा छोटो अवधिको (कम्तिमा ६ हप्ते) सेवाकालीन तालिम दिइनुपर्छ। (ङ) प्रवेशिका उत्तीर्ण गरी १० महिनाभन्दा कम र ५ महिनासम्मको तालिम प्राप्त गरिसकेका सेवाकालीन शिक्षकहरुलाई ५ महिनाको थप विशेष प्याकेज दिई प्रमाणित प्राथमिक शिक्षणको प्रमाणपत्र दिइनुपर्छ। (च) प्राथमिक शिक्षामा विशिष्टीकरण गरी प्रवीणता प्रमाणपत्र उत्तीर्ण गरेकालाई प्राथमिक शिक्षामा नै विशिष्टीकरण गर्ने गरी तीन वर्षे बी.एड.को कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्छ।

(१३) माध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षण : (क) अरु संकायबाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेकालाई १० महिने तालिम दिई ६, ७, ८ कक्षा (निम्नमाध्यमिक) का लागि तालिम प्राप्त शिक्षकको प्रमाणपत्र दिइनुपर्छ। (ख) माध्यमिक शिक्षाका विभिन्न विषयमा विशिष्टीकरण गराउने गरी तीन वर्षे बी.एड. को संचालन गरिनुपर्छ। (ग) माध्यमिक शिक्षाका विभिन्न विषयहरुमा विशिष्टीकरण गराउने गरी एक वर्षे बी.एड. कार्यक्रमलाई व्यापक रुपमा संचालन गरिनु पर्छ। (घ) प्रशिक्षण प्राप्त गरी अध्यापनमा संलग्न शिक्षकलाई प्रत्येक पाँच वर्षमा छोटो अवधिको (कम्तीमा ६ हप्ते) सेवाकालीन प्रशिक्षण दिइनुपर्छ।

(१४) उच्चमाध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षण : माध्यमिक शिक्षाका विभिन्न विषयमा विशिष्टीकरण गरी बी.एड. उपाधि प्राप्त व्यक्तिलाई दुई वर्षे एम.एड. कार्यक्रममा सहभागी बनाउने र यस कार्यक्रममा पनि

उच्च माध्यमिक स्तरमा अध्यापन गराइने कुनै एक विषयमा विशिष्टीकरण गर्न लगाइनुपर्छ। साथै अन्य विषयमा स्नातकोत्तर गरेकालाई ५ महिने प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्छ।

(१५) शिक्षा सम्बन्धी अन्य जनशक्ति प्रशिक्षण : शिक्षक शिक्षाको निश्चित शैक्षिक लक्ष्य प्राप्त गर्न आवश्यक खास प्रकारको शिक्षा जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्य लिई यो कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्छ। शिक्षा प्रशासन तथा व्यवस्थापन, शिक्षा योजना, शैक्षिक सुपरिवेक्षण, पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन, शिक्षा विकास तथा प्रवर्तन, शिक्षा प्रविधि, शिक्षा अर्थशास्त्र (विद्यालयको वित्तीय व्यवस्था) मा दक्ष जनशक्ति तयार पार्नुका साथै प्राथमिक माध्यमिक र उच्चमाध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षक जस्ता जनशक्ति तयार पार्न पनि निम्नानुसारका स्नातकोत्तर कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्छ :

(क) बी.एड. गरेकालाई दुई वर्षे एम.एड. कार्यक्रम संचालन गर्ने।

(ख) अन्य विषयमा स्नातकोत्तर गरेकालाई एक वर्षे एम.एड. कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

(ग) अरु विषयमा स्नातकोत्तर व्यक्तिलाई ५ महिने शिक्षण विधि तालिम दिने।

(१६) व्यावसायिक शिक्षक शिक्षा तथा प्रशिक्षणः व्यावसायिक तालिमहरु देशका विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न निकायद्वारा संचालित छन्। विद्यालयहरुमा पनि व्यावसायिक शिक्षा दिने गरिएको छ। त्यस्ता विद्यालयहरुमा अध्यापन गर्ने व्यावसायिक शिक्षकहरुको आवश्यकता स्वतः सिद्ध छ। व्यावसायिक शिक्षक तालिम दिने एक मात्र संस्था शिक्षाशास्त्र संकायको सानोठिमी क्याम्पस हो जहाँबाट प्रमाणपत्र र स्नातक तहका शिक्षकलाई व्यावसायिक शिक्षाको प्रशिक्षण संचालन हुँदै आएको छ। व्यावसायिक विषयहरु पढाउने विद्यालय तथा प्राविधिक विद्यालयहरुका शिक्षकहरुमा हुनुपर्ने गुण र सीपको अध्ययन गरी सोही अनुसार पाठ्यक्रम तयार गरेर सानोठिमी क्याम्पसबाट व्यावसायिक शिक्षक शिक्षा र प्रशिक्षण कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्छ।

(१७) ल्याबोरेटरी स्कूलः शिक्षक शिक्षा र प्रशिक्षण कार्यक्रममा भाग लिने प्रशिक्षार्थीहरुलाई विभिन्न विषयको पठनपाठन सम्बन्धी सीपको अभ्यास गराउन नेपालको सन्दर्भमा नयाँ नयाँ शिक्षण विधिहरुको परीक्षण गर्न र विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापकीय, प्रशासनिक, आर्थिक आदि समस्याहरुको अनुसन्धानका साथै ती समस्याहरु सुल्झाउन सक्ने सीप प्रदान गर्ने उद्देश्यले शिक्षाशास्त्र संकाय केन्द्रीय क्याम्पस र क्षेत्रीय क्याम्पसहरुमा एक एक वटा ल्याबोरेटोरी स्कूलको छनोट गरी विकास गरिनेछ। साथै विस्तार क्याम्पस र घुम्ती टोलीहरुसँग पनि यस्तो प्रयोजनका लागि नियमित रुपमा संचालित स्थानीय विद्यालयहरु मध्ये कुनै एक विद्यालयसँग औपचारिक सम्बन्धन स्थापित गरिनुपर्छ।

(१८) बाल अध्ययन केन्द्रः शिक्षक शिक्षा र प्रशिक्षण विशेषतः नेपालका बालबालिकाहरुसँग सम्बन्धित हुने हुँदा उनीहरुको शारीरिक वृद्धि र मानसिक तथा बौद्धिक विकाससँग सम्बन्धित विविध पक्षहरुमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यस प्रयोजनका लागि शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत एउटा बाल अध्ययन केन्द्रको स्थापना गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्छ।

(१९) छोटो अवधिको पुनर्ताजगी प्रशिक्षणः शिक्षाको विभिन्न क्षेत्रमा काम गर्ने प्राविधिक र विशेषज्ञहरु मध्ये विशेष तालिम अप्राप्त र धेरै समय पहिले प्रशिक्षण पाइसकेकाहरुलाई पुनर्ताजगी तालिमको

व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। यस्तो प्रशिक्षण शैक्षिक क्षेत्रमा कार्यरत शिक्षक, प्रशासक, सुपरिवेक्षक, योजनाविद्, पाठ्यक्रम निर्माता, मूल्यांकनकर्ता जस्ता व्यक्तिलाई दिन सकिनेछ।

(२०) सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन प्रशिक्षणः विश्वविद्यालयको प्राध्यापन सेवामा प्रवेश गर्न चाहने तथा प्रवेश गरिसकेका केही वर्षदेखि प्राध्यापनरत शिक्षकमध्ये इच्छुक शिक्षकका लागि विषयगत शिक्षण विधि, शैक्षिक प्रविधि, पाठ्यक्रम निर्माण तथा मूल्यांकन, अनुसन्धान विधि, मूल्यांकन विधि, शैक्षिक इतिहासका साथै शिक्षाका सामाजिक तथा दार्शनिक पक्षहरुको सम्बन्धमा परिचयात्मक जानकारी दिने उद्देश्यले छोटो अवधिको प्रशिक्षण दिइनुपर्छ। यस्ता प्रशिक्षणको व्यवस्था गोष्ठी तथा कार्यशालाका रुपमा हुनुपर्छ र यस्ता गोष्ठीहरु शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय स्तरमा संचालित गर्नुपर्छ।

९. विशेष शिक्षा

नेपालमा विशेष शिक्षाको थालनी भएको दुई दशक भइसकेपछि पनि यसमा समुचित विकास हुन सकेको छैन। दरिद्रता, अल्पपोषण, रोग, यौनविकृति र दुर्घटना जस्ता कारक तत्वले ल्याएको अपाङ्गतालाई अहिले पनि गलत अर्थ लगाई पूर्वजन्मको पाप भन्ने गरिन्छ। अर्कातर्फ सरकारी र गैरसरकारी तहमा विशेष शिक्षालाई कल्याणकारी र ऐच्छिक कार्य जस्तो मानिएकाले अहिलेसम्म विशेष शिक्षा उपेक्षित भएको छ। यसका साथै अहिलेसम्म प्रतिहजार जनसंख्या ५.२ अनुपातमा रहेका अपाङ्गहरुको स्तर निर्धारित भइसकेको छैन र तिनका निम्ति अनुकूलित पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री र उपकरणहरुको अभाव छ। साथै विशेष शिक्षाका लागि आवश्यक तालिमप्राप्त जनशक्ति, कार्यक्रम र भौतिक पूर्वाधारको पनि समुचित व्यवस्था हुन सकेको छैन। विशेष दृष्टि नपुगेको र आर्थिक स्रोत पर्याप्त नभएको कारणले विशेष शिक्षाको स्थिति अहिले दयनीय छ र श्री ५ को सरकारले २०४८/४९ को आर्थिक वर्षदेखी २६ वटा विशेष शिक्षा विद्यालय र १४ वटा एकीकृत विद्यालयको संचालन खर्च बेहोर्न थालेको देखिन्छ। अपाङ्गताको स्तर निर्धारण गरी भएसम्म साधारण शिक्षामा नै एकीकृत गर्ने र त्यसो हुन नसकेमा मात्र विशेष शिक्षाको व्यवस्था गर्ने कुरालाई मानेर विशेष शिक्षाको व्यवस्थापनमा गति दिनुपर्ने आवश्यकता छ।

अपाङ्गहरुलाई उनीहरुको रुचि र क्षमताअनुसारको सीप सिकाएर आत्मनिर्भर तुल्याई समाजमा एकीकृत गर्नु आवश्यक छ। यसका निम्ति विभिन्न प्रकारका तालिम कार्यक्रमहरुको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। अपाङ्गहरुको शिक्षा, हेरचाह र व्यवस्थाको कार्य केही कठिन भएकाले विशेष शिक्षाका विभिन्न पक्षमा प्रशिक्षित जनशक्तिको अभाव स्पष्ट देखिन्छ। यसरी अपाङ्गहरुका लागि विशेष शिक्षाका कार्यक्रमको निर्माण, समन्वय र मूल्याङ्कन गर्ने एउटा निकायको खाँचो पनि अहिले विशेष रुपले अनुभव गरिएको छ।

सुझाउहरु :

राष्ट्रले आधारभूत शिक्षाका लागि गरेको संकल्प, अन्तराष्ट्रिय स्तरमा प्रतिपादित "सबैको लागि शिक्षा" भन्ने सिद्धान्तको नेपालले गरेको खुला समर्थन, संयुक्त राष्ट्रसंघको आह्वानमा "बाल अधिकार" का सम्बन्धमा नेपालले गरेको अनुमोदन तथा नेपालको संविधानमा उच्चारित भएको संवैधानिक प्रतिबद्धता "राज्यले अनाथ बालबालिका, असहाय महिला, बृद्ध, अपांग र अशक्तहरुको संरक्षण र उन्नतिका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने छ" जस्ता सिद्धान्त र नीतिलाई व्यवहारमा उतार्नका लागि निम्नलिखित सुझाउहरु प्रस्तुत छन् :

(१) अपाङ्गहरुको सामाजिक एकीकरण र स्वावलम्बनका निम्ति उपयुक्त ज्ञान र सीप प्रदान गर्नु विशेष शिक्षाको उद्देश्य हुनुपर्छ।

(२) अपांगहरुका शिक्षाको विस्तार र गुणात्मक विकासको लागि श्री ५ को सरकारको स्तरमा नै नीतिगत प्रतिबद्धता हुनु आवश्यक छ। नीतिगत प्रतिबद्धतालाई कानूनी रुप दिन २०३९ सालमा

तर्जुमा भएको अपांगहरु सम्बन्धी ऐन (आवश्यक संशोधन सहित) लागू गर्नका निम्ति आवश्यक नियमावली समेत बनाइनुपर्छ।

(३) अपाङ्गहरुलाई दिइने शिक्षा राष्ट्रको आधारभूत शिक्षा तथा सबैका लागि शिक्षाको कार्यक्रमको अभिन्न अंगको रुपमा हुनु अनिवार्य छ। तसर्थ अपाङ्गताको कारणबाट आवश्यक हुने स्थितिमा शिक्षा प्रणालीको मूल पाठ्यक्रममा न्यूनतम समायोजन गरिनु पर्छ र यस्ता पाठ्यक्रमलाई मूल पाठ्यक्रम सरह मान्यता दिइनु पर्छ।

(४) अपाङ्ग विद्यार्थीहरुलाई यथासम्भव एकीकृत विद्यालयद्वारा नै शिक्षा दिनु वाञ्छनीय छ। त्यसका लागि साधारण विद्यालयमै एउटा विशेष एकाइको व्यवस्था गर्न सकिनेछ। असामान्य रुपले विकलाङ्ग (खास सुस्त श्रवण र सुस्त मनःस्थिति भएका) लाई मात्र आवश्यकता अनुसार विशेष विद्यालयको व्यवस्था गर्नुपर्छ। तर विशेष विद्यालयको संख्या सकभर न्यूनतम राख्नु उचित भएकाले त्यसका लागि प्रत्येक विकास क्षेत्रमा श्रवण र मानसिक क्षमतामा असामान्य रुपले अशक्त भएका विद्यार्थीलाई एक विद्यालयले सेवा दिने व्यवस्था मिलाइनुपर्छ। यस्ता विद्यालयहरुको स्थापना, भौतिक सुविधा र आवासीय व्यवस्थामा श्री ५ को सरकारले पूरै सहयोग गर्ने र सञ्चालनमा सरकारको आर्थिक सहयोगका साथै जनसहभागिता परिचालन तर्फ पनि ध्यान दिनुपर्छ।

(५) अपाङ्गहरुलाई शिक्षा निःशुल्क गरिनुका साथै आवासीय सुविधा, पाठ्यसामग्री र उपकरणहरु आदि समेत उपलब्ध गराउने नीति लिइनुपर्छ।

(६) विशेष शिक्षाको सार्थकता विकलाङ्गहरुलाई उपयुक्त र प्रायोगिक, व्यावसायिक र प्राविधिक शिक्षा तथा तालिम दिई आर्थिक दृष्टिकोणले आत्मनिर्भर हुन सक्ने बनाउनु भएकोले विशेष शिक्षालाई सीप केन्द्रित बनाउनु युक्तिसंगत छ। तसर्थ अपाङ्गहरुको व्यावसायिक तथा प्राविधिक तालिम निम्न, मध्यम, उच्चतर, उच्चतम गरी चार प्रकारको हुनुपर्छ। यी तालिमहरुका लागि प्राविधिक विद्यालयहरु, घरेलु तथा शिल्पकलाका तालिम केन्द्रहरु, श्रम तथा सामाजिक कल्याण मन्त्रालयका तालिम केन्द्रहरु, अपाङ्गहरुको संस्थाहरुद्वारा संचालित तालिम केन्द्रहरुलाई सक्रिय गराइनु पर्छ। अपाङ्गहरुलाई दिनुपर्ने सीपवारे अध्ययन गरी तालिमको व्यवस्था मिलाउन जोड दिनुपर्छ।

(७) विशेष शिक्षाको अनवरत प्रसार र गुणात्मक सुदृढीकरणका निम्ति विशेष शिक्षाका शिक्षक तथा अन्य जनशक्तिको तालिम कार्यक्रमको संस्थागत रुपले विकास गर्न जोड दिनुपर्छ। हाललाई यस्ता प्रकारका तालिमका लागि शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गतको विशेष शिक्षा शिक्षक तालिम कार्यक्रमलाई सुदृढीकरण तथा साधन एवं स्रोतयुक्त बनाइनु पर्छ। भविष्यमा राष्ट्रिय विशेष शिक्षा तथा पुनर्स्थापन केन्द्रको स्थापनातर्फ प्रयास गरिनुपर्छ।

(८) विशेष शिक्षा शिक्षक तथा सहयोगी कार्यकर्ता एवं कर्मचारीहरुको काम कठिन र अपाङ्गहरुको असामान्य मनःस्थितिको सामना गर्नु पर्ने भएबाट अप्ठ्यारो पनि देखिन्छ। जो कोही र जस्तोसुकै प्रकारको तालिम पाएका शिक्षकबाट अपाङ्गहरुको शिक्षा सफल र सार्थकताका साथ सम्पादन गर्न मुश्किल छ। यस कामको निम्ति उपयुक्त मनःस्थिति, अभिवृत्ति र अझ सेवाको भावना भएका

शिक्षकको जरुरत पर्दछ। तसर्थ यिनीहरुलाई दिइने सेवा सुविधा सामान्य शिक्षक तथा कर्मचारीलाई दिइने सेवा सुविधाभन्दा बढी आकर्षक गराइनु पर्छ।

(९) विशेष शिक्षाका राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र जिल्लास्तरीय कार्यक्रम तथा गतिविधिहरुको नीति निर्देशन, कार्यक्रम निर्माण, समन्वयन, मूल्यांकन आदि कार्यका लागि विशेष शिक्षा परिषद्लाई सक्रिय गराइनुपर्छ।

(१०) अपाङ्गहरुलाई उपयुक्त प्रकारको अतिरिक्त क्रियाकलापमा सरीक गराई स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धात्मक कार्यक्रममा भाग लिन पाउने अवसर प्रदान गर्नु आवश्यक छ। यसो गर्नाले उनीहरुको मनोबलमा बृद्धि हुन सक्छ।

(११) अपाङ्ग विद्यार्थीका निम्ति मूल पाठ्यक्रममा अनुकूलन गर्ने आवश्यकता पर्छ। सो अनुकूलन कार्य पाठ्यक्रम विशेषज्ञ र विशेष शिक्षा विशेषज्ञको कार्यटोलीद्वारा सम्पादन हुनु वाञ्छनीय छ।

(१२) अन्धा र सुस्त श्रवण भएका विद्यार्थीका लागि विशेष पाठ्यपुस्तकको तयारीमा पाठ्यक्रम विशेषज्ञ र विशेष शिक्षा विशेषज्ञलाई संलग्न गराउनु तथा पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्रीको उत्पादनमा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रलाई संलग्न गराउनु आवश्यक छ। अपाङ्गहरुका निम्ति सबै पाठ्यपुस्तक निःशुल्क वितरण गर्ने नीति लिनु आवश्यक छ ।

(१३) अपाङ्गताका प्रारम्भिक अवस्थामा कतिपय लक्षणहरु औषधोपचारद्वारा निर्मूल हुन सक्ने भएकोले विद्यालय तहका पाठ्यक्रममा अपाङ्गता केन्द्रित स्वास्थ्य शिक्षा पनि समावेश हुनु दीर्घकालीन रुपले उपयोगी हुन्छ। साथै भावी पुस्तालाई समेत सचेत गराई अपाङ्गताको रोकथाम र निदानात्मक उपचारतर्फ पनि जोड दिनुपर्छ। यस दिशातर्फ सम्बन्धित पाठ्यक्रम विज्ञहरुको ध्यान आकर्षित गर्ने व्यवस्था मिलाइनु पर्छ।

(१४) अपाङ्गहरु पढ्ने विद्यालयहरुमा उनीहरुका लागि अनुकूलित पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यसामग्री भएको पुस्तकालय वा पुस्तक कक्षको व्यवस्था गर्नुपर्छ। अपाङ्गता केन्द्रित विशेष विद्यालयमा भने विद्यार्थीहरुको प्रकृति अनुसार छुट्टै ब्रेल पुस्तकालय वा अन्य कक्षाको स्थापना गर्नुपर्छ।

(१५) विशेष शिक्षाको सञ्चालनका लागि श्री ५ को सरकारबाट प्राप्त अनुदान, अन्तर्राष्ट्रिय दातृसंस्थाहरुबाट र राष्ट्रिय स्तरका संघसंस्था तथा दाताहरुबाट प्राप्त सहयोग परिचालित हुनुपर्छ।

(१६) अपाङ्ग विद्यार्थीहरुलाई विद्यालय मार्फत मात्र शिक्षा सेवा दिएर पुग्दैन। अपाङ्ग विद्यार्थी तथा परिवार सल्लाह सेवा साथै सामुदायिक पुनर्स्थापन सेवा कार्यक्रमको पनि उत्तिकै आवश्यकता छ। सम्बन्धित शिक्षक, समाजसेवी, संघ संस्थाहरुको माध्यमबाट यस्तो सेवा उपलब्ध गराउनेतर्फ विशेष ध्यान दिइनुपर्छ।

(१७) अपाङ्गहरुका लागि विशेष शिक्षा दिई सराहनीय कार्य गर्ने संघ संस्था तथा व्यक्तिहरुलाई प्रोत्साहन गर्न राष्ट्रिय मान, पुरस्कार आदिको व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(१८) अपाङ्गताको प्रकृति हेरी पाठ्यक्रम, पाठ्यसामाग्रीको निर्माण र सो अनुरुपको शिक्षा उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ। त्यसैले अपाङ्गताको संख्या, उमेर लिङ्ग, तह, कारण आदिको विस्तृत विवरण संकलन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।

(१९) विभिन्न सांस्कृतिक, धार्मिक जातीय र आर्थिक कारणले अधिकांश जनमानसमा व्याप्त रहेको विकलाङ्गप्रतिको गलत विश्वास र व्यवहारमा आमूल परिवर्तन ल्याउन नसकेसम्म विशेष शिक्षाको कुनै भविष्य देखिंदैन। यसर्थ विशेष शिक्षालाई एउटा अभियानका रुपमा सञ्चालन गर्न जोड दिइनु पर्छ। यस्ता अभियानमा शिक्षा, स्वास्थ्य, संचार, श्रम तथा समाज कल्याण मन्त्रालयहरु शिक्षण संस्थाहरु, औद्योगिक प्रतिष्ठानहरु, राजनैतिक दलहरु, युवाशक्ति र विभिन्न सामाजिक संगठनलाई संलग्न गराइनु पर्छ।

(२०) अपाङ्गहरुको कल्याण कार्यसँग सम्बद्ध गैरसरकारी संस्था र अन्य संस्थाहरुलाई समेत अपाङ्गहरुको शिक्षा, भौतिक सुविधा तथा छात्रवृत्ति प्रदान गर्न सक्रिय र जवाफदेही बनाइनुपर्छ।

१०. अनौपचारिक शिक्षा

नेपालमा २००७ सालमा अन्दाजी २ प्रतिशत मात्र साक्षर रहेकोमा २०४७ मा ३६ प्रतिशत पुगेको छ। निरक्षरता पुरुषमा भन्दा महिलाहरुमा र शहरमा भन्दा गाउँहरुमा बढी मात्रामा देखिन्छ। हाल प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम, विद्यालयबाहिरका बालबालिकाहरुका निम्तिको कार्यक्रम र चेलीबेटी कार्यक्रम जस्ता अनौपचारिक शिक्षाका क्रियाकलापहरु संचालित छन्। कार्यक्रम संचालनमा सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरुको सहयोग रहेको छ। तर वर्तमान अवस्थामा अनौपचारिक शिक्षाका क्षेत्रमा विभिन्न समस्याहरु छन्। राष्ट्रिय स्तरमा अनौपचारिक शिक्षाप्रतिको अवधारणा, नीति, लक्ष्य र उद्देश्यको स्पष्ट किटान छैन र यसको परिणामस्वरुप अनौपचारिक शिक्षाका बारेमा प्रतिवद्धता देखिदैन र सरकारी र गैर सरकारी संघ-संस्था दुबैबाट अनौपचारिक शिक्षा संचालन भइरहेको तर ती दुई बीच समन्वय गराउने व्यवस्था नहुनुका साथै नीति, कार्यक्रम र कार्यान्वयन बीच तारतम्य पनि मिलेको छैन। अनौपचारिक शिक्षाका सम्बन्धमा प्रचार-प्रसार , निरन्तरता, स्थानीय नेतृत्व तथा जनस्तरमा जागरुकता आदिको अभाव देखिन्छ। उपयुक्त पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरुको पनि कमी छ। भौगोलिक तथा आर्थिक भिन्नताअनुरुपका पाठ्यसामग्री छैनन्। अनौपचारिक शिक्षामा प्रभावकारी तालिम, नयाँ प्रयोग, लक्ष्यित समूहको आवश्यक्ताअनुसारका प्रयोगात्मक क्रियाकलापको कमी छ। अनौपचारिक शिक्षाको कार्यान्वयन गर्ने संगठनात्मक संरचना स्पष्ट छैन र कार्यक्रम संचालन गर्ने दक्ष जनशक्तिको पनि अभाव छ। कोटाको आधारमा संचालित कार्यक्रम जिल्लाको आवश्यकताका आधारमा होइन, राजनैतिक वा अन्य दवावका आधारमा वितरित भएको देखिन्छ। अनौपचारिक माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्नेहरुलाई औपचारिक शिक्षाका विभिन्न तहमा प्रवेशका निम्ति उपयुक्त व्यवस्था छैन। संगठनात्मक तथा कार्यान्वयन पक्षका कमीहरुले गर्दा अनौपचारिक शिक्षाको एउटा व्यवस्थित निकायको खाँचो पनि अनुभव गरिएको छ।

सुझाउहरु :

(१) अनौपचारिक शिक्षाका उद्देश्यहरु निम्नलिखित अनुसार हुनुपर्दछः

(क) औपचारिक शिक्षा ग्रहण गर्न नसकेका विभिन्न आयु वर्गका व्यक्तिहरुलाई राष्ट्रिय शिक्षाको लक्ष्य प्राप्तिका निम्ति अनौपचारिक विधिबाट ज्ञान, सूचना र सीप प्रदान गर्ने।

(ख) प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमका माध्यमबाट दैनिक जीवनयापनका निम्ति आवश्यक पर्ने कार्यमूलक ज्ञान र सीप प्रदान गर्ने।

(ग) बालशिक्षा कार्यक्रमका माध्यमबाट प्राथमिक विद्यालय जान नसकेका र बीचैमा पढाई छाडेका बालबालिकाहरु (८–१४ वर्षका) लाई साक्षर तुल्याई औपचारिक शिक्षामा प्रवेशका लागि प्रोत्साहित गर्ने।

(घ) साक्षरोत्तर तथा निरन्तर शिक्षाको व्यवस्था गरी जीवन व्यापी सिकाइको प्रक्रियालाई समुचित गति प्रदान गर्ने।

(ङ) समाजबाट निरक्षरतालाई निर्मूल गर्न साक्षरता अभियानको संचालन गर्ने।

(२) (२) साक्षरताका विभिन्न तह (आधारभूत तह, मध्यम तह र स्वाध्ययन तह) को राष्ट्रिय परिभाषा तयार गरी हरेक तहको औपचारिक शिक्षासँग समस्तरता तोक्नु पर्दछ। यसैगरी, बालशिक्षा तर्फ पहिलो चरण र दोश्रो चरणको पाठ्यक्रम निर्धारण गरी त्यसको पनि औपचारिक शिक्षासँग समस्तरता तोकिनुपर्छ। साक्षरताका विभिन्न तहहरुको समस्तरता निश्चित गर्दा यसको आधारभूत तहलाई प्राथमिक शिक्षाको कक्षा ३ र मध्यम तहलाई कक्षा ५ सरह मानिनुपर्छ। यसैअनुसार बालशिक्षा सदन वा यस्तै संघ संस्थाबाट प्रदान गरिने बालशिक्षाको पहिलो चरणलाई कक्षा ३ सरह र दोश्रो चरणलाई कक्षा ५ सरह मानिनुपर्छ। यससन्दर्भमा अनौपचारिक शिक्षाका प्रौढ साक्षरता र बालशिक्षा दुवैको पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा औपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रमका मूलभूत तत्वहरु (Main Features) समावेश हुने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ। स्वाध्यायन तहमा लक्षित समूहका चाख र आवश्यकतानुसार सघन पाठ्याँश (Condensed Course) हरु तयार गरी नियमित कक्षा, दूरशिक्षा, पत्राचार–पाठ्याँश (Correspondense Course), अध्ययन केन्द्रहरु आदि विभिन्न माध्यमहरु मार्फत अध्ययनमा निरन्तरता रहने मौका प्रदान गरिनुपर्छ।

प्रौढ साक्षरताका पहिला दुई तह र बालशिक्षाका दुवै चरणबाट औपचारिक शिक्षामा प्रवेश गर्न चाहनेहरुका लागि साधारण प्रवेश परीक्षा लिई औपचारिक शिक्षामा सामेल हुन पाउने प्रावधान हुनुपर्छ। स्वाध्यायन तहको हकमा यस्तै किसिमबाट प्रवेश परीक्षामा सम्मिलित भई निम्नमाध्यमिक तहदेखि उच्च माध्यमिक शिक्षासम्म योग्यतानुसार प्रवेश दिन सक्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(३) सन् १९९०को सबैका लागि शिक्षा विषयक विश्व सम्मेलन तथा सन् १९९० कै बालबालिका सम्बन्धी विश्व शिखर सम्मेलनमा नेपालले दर्शाएको प्रतिबद्धता अनुरुप वि.सं. २०५७ सम्म हाल विद्यामान निरक्षरताको दरलाई ५० प्रतिशत कम पार्नु पर्दछ।

(४) अनौपचारिक शिक्षा (प्रौढ साक्षरता तथा बालशिक्षा) लाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीको एक मूल अङ्गको रुपमा स्थापित गर्नु पर्दछ।

(५) औपचारिक, अनौपचारिक एवं प्राविधिक तीनै किसिमका शिक्षाका बीच आदान प्रदानलाई सजिलो पार्ने दृष्टिले प्रारम्भिक स्तरदेखि उच्च स्तरसम्म लचिलो संरचना एवं कार्यक्रमहरुको विकास गर्नु पर्दछ।

(६) साक्षरोत्तर कार्यक्रम एवं जीवनोपयोगी सीपमूलक शिक्षालाई साक्षरतापछि सर्वसुलभ गर्ने तिर उचित कदम चाल्नु पर्छ।

(७) समाजबाट निरक्षरता निर्मूल गर्ने उद्देश्यले साक्षरता कार्यक्रमलाई सघन रुपमा विस्तार गर्नुका साथै यसलाई व्यापक पूर्व तयारीका साथै राष्ट्रिय अभियानका रुपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ। यसरी संचालन गर्दा खास गाउँ वा जिल्लाको निरक्षरता उन्मूलन गर्ने कार्यक्रममा जोड दिनुपर्छ।

(८) साक्षरता अभियानका लागि श्री ५ को सरकारको नियमित कोष वाहेक एउटा अतिरिक्त कोष खडा गरिनुपर्दछ।

(९) अनौपचारिक शिक्षामा गैरसरकारी संस्थानहरुको सक्रिय भूमिकालाई दृष्टिगत गरी देशमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थानहरुलाई व्यापक रुपमा परिचालन गर्नुपर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय

गैरसरकारी संस्थानहरुका हकमा आ–आफ्नो कार्यक्रममा अनौपचारिक शिक्षालाई प्राथमिकता दिई सघन रुपमा सञ्चालन गराउन आधिकारिक प्रयत्न हुनुपर्दछ।

(१०) अनौपचारिक शिक्षामा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरुको संलग्नता बृद्धि गर्नका लागि स्थानीय स्तरमा यस्ता संस्थाहरु पहिल्याई उनीहरुलाई कार्यक्रम सञ्चालनार्थ प्राविधिक सहयोग (तालिम, पाठ्यपुस्तक आदि) तथा आर्थिक अनुदान दिने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(११) राष्ट्रिय साक्षरता पाठ्यक्रम निर्माण र पाठ्यसामग्रीहरुको विकास तथा कार्यक्रमको स्वरुप (Program Design) को विकासमा अनौपचारिक शिक्षामा कार्यरत गैरसरकारी निकायहरुलाई समेत संलग्न गराइनु पर्दछ।

(१२) गैरसरकारी संस्थाहरुबाट सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रम ढाँचा (Program Model)हरुको अध्ययन गरी सृजनशील तथा सफल ढाँचाहरुलाई अन्य स्थानहरुमा पनि लागू गर्ने प्रयत्न हुनुपर्छ।

(१३) हाल उपयोगमा रहेका पाठ्यसामग्रीहरुलाई बढी समयसापेक्ष तथा कम खर्चिलो बनाउने उद्देश्यले परिमार्जन गरिनुपर्छ।

(१४) पाठ्यसामग्रीहरुलाई नेपालीका साथै देशका राष्ट्रिय भाषा वा भाषिकाहरुमा समेत विकास गर्न आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान कार्य गरी नमूना सामग्रीको निर्माण हुनुपर्छ।

(१५) सहयोगी कार्यकर्ताहरुको न्यूनतम योग्यता दुर्गम क्षेत्रमा ८ कक्षा सरह तथा अन्य स्थानमा १० कक्षा सरहको हुनुपर्दछ।

(१६) साक्षरोत्तर कार्यक्रमलाई अनौपचारिक शिक्षाको अभिन्न अंगका रुपमा स्थापना गरी आवश्यक सामग्री र अन्य कुराहरुको व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(१७) साक्षरताका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्न ग्रामीण तथा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरुको व्यापक रुपमा प्रबन्ध हुनुपर्दछ।

(१८) नवसाक्षरहरुको पठनपाठन कार्यलाई चालू राख्न र उनीहरुको अभिवृद्धिमा विकास गर्न उपयुक्त विषयवस्तु समावेश भएका पूरक पाठ्यसामग्रीहरुको उत्पादन गर्नुपर्दछ।

(१९) कार्यक्रमलाई बढी प्रभावकारी बनाउनका लागि केन्द्रीय तहमा मूल प्रशिक्षकहरु तथा जिल्ला तहमा प्रशिक्षकहरुको व्यवस्था गरी उनीहरुको सीप र क्षमता बृद्धि गर्न समय समयमा तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

(२०) सहयोगी कार्यकर्ता (शिक्षक) हरुको पूर्वसेवा कार्यक्रमको अवधि बढाई यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउनुपर्छ। एकै जना सहयोगी कार्यकर्तालाई अर्को वर्ष पुनः काममा लगाइएमा पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था हुनुपर्छ।

(२१) गाउँ तथा जिल्लामा छोटो अवधिका तालिम तथा परिचयात्मक गोष्ठीहरु संचालन गरी कार्यक्रममा संलग्न सबै व्यक्तिहरुलाई अनौपचारिक शिक्षाको महत्व, आवश्यकता आदि वारे ज्ञान दिनुपर्छ।

(२२) अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमलाई व्यवस्थित, सुसंगठित तथा प्रभावकारी बनाउनका लागि राष्ट्रिय नीति निर्माण र निर्देशनका निम्ति श्री ५ को सरकारका प्रतिनिधिहरु, अनौपचारिक शिक्षाविद् तथा गैरसरकारी संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरु समेत समावेश भएको एक उच्च स्तरीय राष्ट्रिय अनौपचारिक शिक्षा परिषद्को गठन गरिनुपर्दछ।

(२३) अनौपचारिक शिक्षामा संलग्न सम्पूर्ण संस्थाहरुका बीचमा नियमित सम्पर्क, बैठक, गोष्ठी आदि गरी कुशल समन्वय स्थापना गर्नका लागि राष्ट्रिय अनौपचारिक शिक्षा परिषद् अन्तर्गत एक समन्वय समिति बनाइनुपर्दछ।

(२४) केन्द्रीय तहमा हाल रहेको प्रौढ शिक्षा शाखालाई अनौपचारिक शिक्षा महाशाखामा परिणत गरी तदनुसार जनशक्तिको व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२५) शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय अन्तर्गत राष्ट्रिय स्तरको अनौपचारिक शिक्षा स्रोत केन्द्रको स्थापना हुनुपर्दछ। यस केन्द्रको कार्य आवश्यक जनशक्तिका लागि तालिमको व्यवस्था गर्ने, पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीहरुको समय समयमा पुनरावलोकन गरी आवश्यकतानुसार परिमार्जन गर्ने र कार्यक्रमको मूल्यांकनको व्यवस्था गर्ने आदि हुनुपर्दछ।

(२६) क्षेत्रीय शिक्षा कार्यालयमा एक अनौपचारिक शिक्षा शाखाको स्थापना गरी आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२७) जिल्ला शिक्षा निरीक्षकको कार्यालयमा अनौपचारिक शिक्षाको विशेष जिम्मेवारी वहन गर्ने एकजना प्रशासकीय अधिकृत र एकजना तालिम अधिकृतको व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२८) हालसम्म केन्द्रमुखी भएको अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको कार्यान्वयन ढाँचालाई पूर्ण रुपले परिवर्तित गरी लक्षित समूहको आवश्यकता र मागको आधारमा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने अभिभारा जिल्ला शिक्षा निरीक्षकको कार्यालयलाई दिइनुपर्छ। जिल्ला शिक्षा निरीक्षकको कार्यालयले जिल्ला र गाउँ स्तरमा विभिन्न संघ संस्था तथा शिक्षाविद्हरुको एक साक्षरता समन्वय समिति गठन गरी कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा जनसहभागिता जुटाउनु पर्दछ।

(२९) हाल रहेको कोटा प्रणाली हटाउनु पर्दछ।

(३०) कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा जिल्लाको कुनै निश्चित क्षेत्रबाट शुरु गरी त्यसलाई क्रमशः बाँकी भागमा विस्तार गर्दै जानु पर्दछ।

(३१) सहयोगी कार्यकतालाई बढी उत्पेरणा प्रदान गर्नका लागि तिनीहरुलाई दिइने सुविधा र पारिश्रमिक बढाइनु पर्दछ।

(३२) सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई सुदृढ तथा प्रभावकारी बनाउनका लागि स्थानीय तहमा सुपरिवेक्षकहरु नियुक्त गरी उनीहरुको तालिमको राम्रो प्रबन्ध गर्नु पर्दछ। यसको अलावा जिल्ला शिक्षा कार्यालयका अनौपचारिक शिक्षा हेर्ने अधिकृतहरु तथा जि.शि.नि. बाट समय समयमा सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ। यस तहका सुपरिवेक्षकहरुलाई दिइने भत्तामा आवश्यक बृद्धि गरिनुपर्दछ।

(३३) अनौपचारिक शिक्षा र औपचारिक शिक्षाका बीच सम्बन्ध स्थापनाका लागि स्रोत केन्द्र प्रणाली नभएसम्म निम्नलिखित अनुसारको प्रबन्ध मिलाइनु पर्दछ :

(क) साक्षरता कक्षाहरु प्राथमिक विद्यालयको मातहतमा सञ्चालन गर्ने।

(ख) ५–७ वटा प्राथमिक विद्यालयको सेरोफेरोमा रहेको एउटा माध्यमिक विद्यालयलाई स्रोत केन्द्रको रुपमा प्रयोग गर्ने र उक्त विद्यालयका प्रधान अध्यापक वा निजले तोकेको एकजना शिक्षकलाई सुपरिवेक्षक बनाउने।

(ग) ९ वा १० कक्षामा अध्ययनरत छात्रछात्राहरुले आ–आफ्ना वडा, टोल वा घरमा अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालन गरी केही निश्चित संख्यालाई साक्षर तुल्याएमा सो वापत केही अंक दिने व्यवस्था गर्ने।

(घ) एस.एल.सी. परीक्षा दिएपछि ६–७ महिना परीक्षाफलका लागि प्रतीक्षा गर्नु पर्ने छात्रछात्राहरुलाई साक्षरता अभियानमा संलग्न गराउने।

(ङ) उच्च शिक्षा अन्तर्गतको राष्ट्रिय विकास सेवामा भाग लिने छात्रछात्राहरुलाई साक्षरता अभियानमा भाग लिन प्रोत्साहित गर्ने।

(३४) विद्यालय बाहिरका बालबालिकाहरुका निम्ति हाल चलिरहेको शिक्षा सदन कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रुपमा विस्तार गरिनु पर्दछ।

(३५) विशेष गरी साक्षरता अभियान कार्यक्रममा विभिन्न राजनैतिक दल तथा सामाजिक संस्थाहरुलाई पनि सरीक गराई यस्ता संघ संस्थाका कार्यकर्ताहरुलाई स्वयंसेवकको रुपमा परिचालित गर्नुपर्छ।

(३६) ग्रामीण स्तरमा रोजगारीको अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्यले सहयोगी कार्यकर्ता (शिक्षक) भर्ना गर्दा यथासम्भव विद्यालय बाहिरका स्थानीय योग्य व्यक्तिलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ।

(३७) अनौपचारिक प्रौढ शिक्षामा सहभागी समूहलाई ऋण सुविधा, सीप विकासको अवसर, तरकारी तथा बीउ वितरण, प्राथमिक उपचार सामग्रीको वितरण जस्ता थप सुविधा र सहयोगको प्रबन्ध मिलाउनुपर्छ।

(३८) देशमा साक्षरता अभियान पूरा भएपछि पनि १०–१५ प्रतिशत जनसंख्या निरक्षर रहिरहने एउटा स्वाभाविक परिस्थिति भएकाले त्यसका लागि साक्षरता कार्यक्रम चलाई राख्नु पर्दछ र भविष्यमा कुनै पनि निरक्षर नरहुन् भन्ने अभिप्रायले प्राथमिक स्तरको शिक्षालाई क्रमशः अनिवार्य बनाउने तर्फ विचार हुनुपर्दछ।

(३९) अनौपचारिक शिक्षा वारे जनचेतना जगाउन प्रभावकारी प्रसार प्रचारको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(४०) साक्षरता कार्यक्रम सम्बन्धी छलफल, प्रदर्शनी गोष्ठी, शैक्षिक भ्रमण आदि गरी त्यसप्रति सकारात्मक धारणाको विकास गर्नुपर्दछ।

(४१) राष्ट्रिय स्तरमा एक अनौपचारिक शिक्षा कोषको स्थापना हुनुपर्छ। यस कोषलाई श्री ५ को सरकारको साधारण बजेटबाट स्वतन्त्र राखी परिषद्को माध्यमबाट संचालन गर्नुपर्छ।

(४२) स्रोत परिचालनका लागि देश तथा विदेशका दातृसंस्थाहरुसँग सरकारी स्तरमा आधिकारिक वार्तालाप हुनुपर्छ।

(४३) गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिको कोषबाट अनौपचारिक शिक्षालाई केही रकम छुट्याई सरकारी व्ययभार कम गराउने उपाय गरिनुपर्छ।

(४४) हालसम्म अनौपचारिक शिक्षामा श्री ५ को सरकारको बजेट ज्यादै न्यून रहेको सन्दर्भमा अनौपचारिक शिक्षालाई शिक्षाको बजेटबाट बढी प्रतिशत छुट्याइनु पर्छ।

११. शिक्षा क्षेत्रको आर्थिक व्यवस्थापन

श्री ५ को सरकारको बजेटअनुसार शैक्षिक क्षेत्रको लगानी २०४७/४८ मा कुल खर्चको १०.५ प्रतिशत रहेकोमा २०४८/४९ मा बढेर १२:०० प्रतिशत पुगेको छ र त्यसबाट प्राथमिक शिक्षालाई ४९.३ प्रतिशत छुट्याइएको छ।राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र जनआकांक्षा अनुरुप प्राथमिक शिक्षाको अवसरलाई सर्वसुलभ बनाउने, गुणस्तरमा वृद्धि गर्ने, शैक्षिक संस्थाहरु र कार्यक्रमहरुमा विस्तार गर्ने नीतिले गर्दा आगामी वर्षहरुमा शिक्षामा लाग्ने खर्चमा वृद्धि हुने कुरा निश्चित छ। शिक्षा आर्जन गर्न चाहनेहरुको बृद्धि, गुणात्मक शिक्षाको चाहना, शिक्षा क्षेत्रमा हुने नवप्रवर्तनहरु र विषय विविधीकरण जस्ता कारणबाट एकातिर थप खर्चको माग भइरहेको छ भने अर्कातिर शिक्षाका विभिन्न तहका आ-आफ्ना कार्यक्रमहरुले पनि बढी खर्चको आवश्यकता देखाउँछन्। प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षाका साथै आधारभूत साक्षरताको विस्तारमा खर्चको ठूलो राशी व्यय हुने, त्यसमा पनि ज्यादाजसो शिक्षकको तलबमा नै खर्च हुने हुँदा अन्य शैक्षिक कार्यक्रमहरुको विस्तारमा वृद्धि गर्न अप्ठ्यारो पर्ने देखिन्छ। विशेष गरी प्राथमिक शिक्षाका लागि दिइने अनुदानको ९५ प्रतिशत शिक्षक तलबमा खर्च हुने भएकोले विद्यालय संचालनका अन्य पक्षका लागि आर्थिक स्रोतको कमी हुने कुरा स्पष्ट छ। माध्यमिक शिक्षा क्रमशः निःशुल्क गर्दै जाने र उच्चमाध्यमिक शिक्षाको व्यापक रुपमा विस्तार गर्ने नीतिले पनि आगामी वर्षहरुमा ती क्षेत्रमा आर्थिक लगानी बढ्दै जानेछ।उच्च शिक्षामा विश्वविद्यालयहरुको वृद्धि, कार्यक्रमहरुको विस्तार र विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको स्थापनाले गर्दा सरकारी खर्चमा वृद्धि हुने देखिन्छ।प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा र विशेष शिक्षाका क्षेत्रमा पनि खर्च बढ्दै जाने कुरा स्पष्ट छ।शिक्षामा कुल सरकारी खर्चको १२ प्रतिशतको वर्तमान स्थितिलाई ध्यानमा राख्दा आगामी वर्षहरुमा सो प्रतिशत अझ बढाउनु पर्ने देखिन्छ। यसरी एकातिर जनआकांक्षामा आधारित शिक्षाको विस्तार र गुणात्मक वृद्धिका निम्ति आगामी वर्षहरुमा लगानी बढाउनु पर्ने खाँचो छ भने अर्कातिर निजी क्षेत्रलाई विभिन्न तहका शैक्षिक संस्थाहरुको स्थापना गरी विभिन्न कार्यक्रमहरुको संचालन गर्न अझ बढी प्रोत्साहित गर्नु पर्ने आवश्यकता पनि देखिन्छ। शिक्षा क्षेत्रका लागि छुट्याइएको रकमको अधिकतम सदुपयोग गरी उपलब्ध आन्तरिक र बाह्य स्रोत परिचालन गर्दै देशमा शिक्षाको विकास गर्नु आजको एउटा मुख्य चुनौति भएको छ।

सुझाउहरु :

(१) शिक्षा विकासका विभिन्न उद्देश्यहरु प्राप्त गर्न सरकारले शिक्षा क्षेत्रलाई थप वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउनु पर्दछ। थप विद्यार्थीहरुलाई पढाउन, शिक्षाको गुणस्तरमा बृद्धि गर्न तथा नयाँ कार्यक्रमहरु संचालन गर्न बढी खर्चको आवश्यकता पर्दछ। शिक्षामा निजी क्षेत्रको संलग्नतामा बृद्धि हुने देखिए तापनि आगामी वर्षहरुमा शिक्षा क्षेत्रको खर्चको ठूलो अंश श्री ५ को सरकारको

बजेटबाट उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ। यस निम्ति शिक्षा क्षेत्रको निम्ति कुल बजेटको अंशमा बृद्धि गर्नु आवश्यक हुन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा कुल बजेटको १५ प्रतिशत शिक्षा क्षेत्रलाई उपलब्ध गराउने सिद्धान्त अँगाल्नु उचित हुने देखिन्छ।

(२) प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षाको निम्ति श्री ५ को सरकारले उपलब्ध गराउने रकम सम्पूर्णतया शिक्षक तलबमा जाने भएको हुँदा, शिक्षाको गुणस्तरमा गुणस्तर विकास गर्नका निम्ति अरु वैकल्पिक स्रोतहरु खोज्नु पर्ने हुन्छ। यस्ता स्रोतहरुमा मुख्यतः स्थानीय स्रोत आउँछन्। जिल्ला विकास समिति र गाउँ विकास समितिहरुलाई स्थानीय तहमा प्राप्त हुने रकमको निश्चित प्रतिशत विद्यालयहरुको शैक्षिक सुविधा विस्तार र गुणस्तर बृद्धिको काममा प्रयोग गर्नु उचित हुनेछ।

(३) हाल रहेको दरबन्दीको आधारमा अनुदान दिने व्यवस्थाको सट्टा निम्न बमोजिमको व्यवस्था हुनुपर्छः

(क) विद्यालयलाई दिइने अनुदान जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत उपलब्ध गराउने,

(ख) अहिले अनुदान प्राप्त गर्ने विद्यालयहरुलाई अहिले जस्तै अनुदान दिने,

(ग) भविष्यमा श्री ५ को सरकारले विद्यालय नक्साङ्कनको आधारमा खोलेका विद्यालयलाई साल बसाली एकमुष्ट अनुदान दिने,

(घ) भविष्यमा स्थानीय जनताले खोलेका विद्यालयहरुलाई निर्धारित तहको पूरा कक्षाहरु संचालन भइसकेपछि सरकारी अनुदान दिने,

(४) उच्च शिक्षातर्फ प्राविधिक शिक्षा प्रदान गर्न विदेशी संस्थाहरुले नेपालमा विद्यालयहरु, महाविद्यालयहरु र उच्च शैक्षिक संस्थानहरुको स्थापना गर्न चाहेमा श्री ५ को सरकारले निर्धारित गरेका नियममा रही ती संस्थाहरु निजी क्षेत्रमा संचालन गर्न दिनुपर्छ।

(५) विद्यालय तहको शैक्षिक व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन तथा शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यमा जनसहभागिता बढाउन जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकालाई विद्यालय स्थापना गर्ने र संचालन गर्ने कार्यमा संलग्न गराउनु पर्दछ। यी निकायहरुले स्थानीय स्तरमा उठाउने करको केही प्रतिशत अनिवार्य रुपले शिक्षण संस्थाहरु संचालन गर्नमा लगाउनु पर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(६) प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरुको तलब, भत्ता तथा मसलन्दको लागि चाहिने सम्पूर्ण रकम श्री ५ को सरकारबाट अनुदान स्वरुप प्रदान गर्नु पर्दछ।

(७) विद्यालय भवन निर्माण, फर्निचर तथा अन्य पूँजीगत खर्चको लागि चाहिने सम्पूर्ण रकम स्थानीय स्रोत परिचालन गरी जुटाउनु पर्दछ। यसका निमित्त श्री ५ को सरकारले त्यस बराबरको रकम अनुदानका रुपमा दिने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(८) प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षामा छात्राहरुको सहभागिता बढाउनको निमित्त कम प्रतिशत भर्ना हुने जिल्लाहरुमा छात्रवृत्ति कोटा वा अन्य सुविधा (पोशाक आदि) को वृद्धि गर्नु पर्दछ।

(९) प्राथमिक र माध्यमिक विद्यालयमा भर्ना भएका पिछ्डिएका वर्ग र समुदायका बालबालिकाहरुलाई छात्रवृत्ति तथा विद्यालय पोशाक दिने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(१०) श्री ५ को सरकारबाट नियमित रुपमा अनुदान दिनु नपर्ने र निजी स्रोतमा संचालित भएका विद्यालयहरु, महाविद्यालयहरु र उच्च शैक्षिक संस्थानहरुलाई तिनका शैक्षिक कार्यक्रमको संचालन, विस्तार तथा सुदृढीकरण गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन पटके अनुदान, सरल ऋण जस्ता सहुलियतहरुको व्यवस्था गर्नु उचित देखिन्छ।

(११) माध्यमिक विद्यालयहरुमा भौतिक सुविधाहरुमा विस्तार गर्नुका साथै शिक्षाको गुणस्तरमा वृद्धि गर्नुपर्ने भएकोले शिक्षण शुल्क वाहेक अन्य रकम उठाउन पाइने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(१२) माध्यमिक शिक्षा क्रमशः निःशुल्क गर्दै जाने क्रममा सरकारलाई पर्न जाने थप व्ययभारको लेखाजोखा गरी निःशुल्क गरिसक्ने अवधि निश्चित हुनु पर्दछ।

(१३) प्राथमिक तहमा निःशुल्क पाठ्यपुस्तक वितरण गर्ने नीतिको पुनरावलोकन गरी पुस्तक किन्न नसक्नेहरुले मात्र पुस्तक निःशुल्क पाउन सक्ने व्यवस्था मिलाउनुका साथै सहुलियत दरमा मुख्य पाठ्यपुस्तकहरुको बिक्री वितरणको व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(१४) जिल्ला शिक्षा समितिले श्री ५ को सरकारको अनुदानका साथै आफ्नो आन्तरिक स्रोतबाट समेत अर्थ संकलन गरी जिल्ला शिक्षा कोषको स्थापना गर्नुपर्छ र यसै कोषबाट विद्यालयहरुलाई अनुदान दिनुपर्छ।

(१५) विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय तथा उच्च शैक्षिक संस्थानहरुलाई आर्थिक सहयोग र चल अचल सम्पत्ति प्रदान गर्ने संस्था वा व्यक्तिहरुलाई कर माफी दिने र उचित रुपमा सम्मान गर्ने परिपाटी चलाउनु पर्छ।

(१६) विद्यालय, महाविद्यालय, उच्च शैक्षिक संस्थानहरु तथा विश्वविद्यालयहरुमा नियुक्त शिक्षक तथा कर्मचारीलाई पूरा कार्यभार दिनुपर्छ। काम नभएमा दरबन्दी भएकै आधारमा कुनै पदमा कसैलाई नियुक्त गर्नु हुँदैन।

(१७) उच्च माध्यमिक शिक्षा (१०+२) को विस्तार हुँदै जाने सन्दर्भमा आवश्यक खर्चको लेखाजोखा गरी बजेटको निर्धारण गर्ने र अनुदान दिने काम उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले गर्नुपर्छ।

(१८) विद्यालयहरुलाई दिइने अनुदान जिल्ला शिक्षा समिति मार्फत उपलब्ध गराउनु पर्दछ। विद्यालयको शैक्षिक कार्यक्रम शिक्षकको दरबन्दी र जिल्लाको आर्थिक अनुदानको रकमको निर्धारण हुनुपर्दछ।

(१९) विश्वविद्यालयहरुको संचालन गर्नको निमित्त चाहिने रकम श्री ५ को सरकारबाट प्राप्त गरेर प्रत्येक विश्वविद्यालय तथा उच्च शैक्षिक संस्थानहरुको आवश्यकता हेरी सो अनुदान दिने व्यवस्था विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले गर्नु पर्दछ।

(२०) उच्च माध्यमिक तथा उच्च तहमा शिक्षण शुल्क निर्धारण गर्दा लागत पूरण सिद्धान्त लागू गरी शिक्षण शुल्कमा क्रमशः वृद्धि गर्दै लैजानु पर्दछ।

(२१) माध्यमिक तथा उच्चशिक्षाको अन्तिम परीक्षाहरुमा सर्वोच्च अंक प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरुलाई हाल दिइएको छात्रवृत्ति कायम राख्नुपर्दछ र पिछडिएका वर्गका विद्यार्थीहरुलाई विशेष छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२२) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमको एकाइ लागत घटाउनको निमित्त छात्रावासमा बसी पढ्ने विद्यार्थीका साथै दिउँसो घरबाट आई पढ्ने विद्यार्थीहरु राखी छात्र शिक्षक अनुपात बढाउने, शहरी क्षेत्रको विद्यालयमा छात्रवृत्ति दिने प्रथा बन्द गर्ने र शुल्क लिने, ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयमा छात्रवृत्ति न्यूनतम गर्ने तथा कम लागत पर्ने प्राविधिक, व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने नीति अँगाल्नुपर्दछ।

(२३) देशको आर्थिक विकास गर्नको निमित्त आवश्यक हुने मध्यम स्तरको प्राविधिक जनशक्ति उपलब्ध गराउन प्राविधिक तथा बहु–प्राविधिक शिक्षाको विस्तार हुनु अत्यावश्यक छ। तर प्राविधिक कारणले गर्दा यी दुवै किसिमको शिक्षा ज्यादै खर्चिलो हुन सक्छ। यसर्थ प्राविधिक तथा बहु–प्राविधिक शिक्षाको संचालन गराउने उच्च माध्यमिक विद्यालयको लागि चाहिने रकमको केही अंश श्री ५ को सरकारले अनुदान स्वरुप प्रदान गर्नु पर्दछ।

(२४) अधिराज्यभरि स्थापना गरिएका ४४ वटा विशेष शिक्षा विद्यालयहरुमा करीव १,००० अपाङ्ग विद्यार्थीहरुले मात्र शिक्षा हासिल गर्ने मौका प्राप्त गरिरहेको हुँदा विशेष शिक्षा कार्यक्रम विस्तार गर्नको निमित्त अझ धेरै प्रयास गर्नुपर्छ। यो शिक्षा खर्चिलो भएकोले यसमा विद्यार्थीहरुबाट शिक्षण शुल्क लिनु न्यायोचित देखिँदैन। अतः विशेष शिक्षा कार्यक्रम श्री ५ को सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान तथा दातृ संस्थाहरुबाट प्राप्त हुने सहयोगको आधारमा संचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

(२५) खास गरी उच्च शिक्षाका क्षेत्रका महाविद्यालय तथा शैक्षिक संस्थानहरुले संचालन खर्च उठाउने सिद्धान्तमा जानुपर्छ र शिक्षण शुल्क र अन्य शुल्क लिए अनुसारको समुचित सेवा प्रदान गर्नुपर्छ।

(२६) प्रतिभाशाली र गरीब विद्यार्थीहरुलाई उच्चस्तरसम्मको अध्ययनका लागि अवसरहरु प्रदान गर्न राष्ट्रिय स्तरको एउटा छात्रवृत्ति कोषको व्यवस्था गर्नुपर्छ र राष्ट्रिय स्तरका सबै छात्रवृत्तिहरुको समन्वय गरी विद्यार्थीहरुलाई जानकारी उपलब्ध गराउनुपर्छ।

(२७) अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरुको संचालनमा सहयोग गर्न राष्ट्रिय स्तरमा एउटा अनौपचारिक शिक्षा कोषको स्थापना गर्नु पर्दछ।

(२८) प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला शिक्षा समितिले एउटा शिक्षा परिक्रमा कोष (Revolving Fund) को स्थापना गरी त्यसबाट विद्यालयहरुले र गरीव बिद्यार्थीहरुले ऋण वा सापटी लिन सक्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

१२. शैक्षिक व्यवस्थापन तथा निरीक्षण

नेपालको शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षमा समय-समयमा परिवर्तन हुँदै आएको छ। वि.सं. २०२८ मा शुरु भएको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले व्यवस्थापनको क्षेत्रमा विकेन्द्रीकरणको नीति अँगालेको हुँदा शिक्षा मन्त्रालय नीति निर्माण, मूल्याङ्कन र अनुगमन जस्ता कार्यमा संलग्न रहने र क्षेत्रीय कार्यालयहरु कार्यक्रम कार्यान्वयनमा संलग्न रहने व्यवस्था गरिएको थियो। तर विगत दुई दशकभित्र शैक्षिक प्रशासनको संचालनको सिलसिलामा व्यवस्थापनका आधारभूत सिद्धान्तलाई बिर्सेर अहिले शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय नीति निर्माणमा भन्दा कार्यक्रम कार्यान्वयनका प्रशासकीय काममा नै व्यस्त देखिन्छ। क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयहरु क्षेत्रीय शिक्षा निरीक्षक कार्यालय भएका छन् र यी कार्यालयहरुलाई प्रदान गरिएको सीमित अधिकार तथा कार्यक्रमहरुको अभावले गर्दा यी अह्राएको काम गर्ने कार्यालय मात्र बनेका छन्। अर्कातिर त्रिभुवन विश्वविद्यालय विकेन्द्रित प्रशासनका आधारमा संचालन हुनु पर्नेमा केन्द्रीय प्रशासनका रुपमा संचालित छ।

स्वीकृत सूचकहरुका आधारमा हेर्दा राष्ट्रिय शैक्षिक व्यवस्थापनको स्तर उत्साहजनक देखिँदैन। यसबाट व्यवस्थापन पक्षमा दक्षताको अभाव देखिन्छ। खास गरी शिक्षा विकासको गुरुयोजनाको अभाव, परियोजनाको कार्यान्वयनबाट व्यवस्थापनगत दक्षताको अभाव, योजना निर्माण कार्यमा दक्षताको अभाव, मन्त्रालयको संगठनमा निकायहरु र कर्मचारीको कमी, प्राविधिक कार्य गर्ने व्यक्तिहरुको कमी, कार्यविभाजन र अधिकार विकेन्द्रीकरणको अभाव जस्ता कमजोरीहरु छन्। क्षेत्रीय र जिल्लास्तरीय कार्यालयहरुको कार्यक्षेत्र र प्रभावकारितामा अपेक्षित वृद्धि भएको पाइन्न। यसरी शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्याहरुको समाधानका साथै सामयिक सुधार वाञ्छनीय छ।

प्रभावकारी निरीक्षण व्यवस्थाको अनिवार्यतालाई महसूस गरी २०२८ सालमा प्रत्येक जिल्लामा पहाड, तराई तथा उपत्यकालाई विद्यालय संख्याको आधारमा निरीक्षकहरु तोकिएका थिए। तर २०२८ देखि २०४८ सम्ममा विद्यालय संख्या सरदर तीन गुना बढेकोले निरीक्षण प्रणाली नै पूर्णरुपले निष्क्रिय रहन पुगेको अवस्था छ। जिल्ला स्तरको व्यवस्था र निरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन प्रशासनिक अधिकारको विकेन्द्रीकरण गर्नु आवश्यक भएकोले समय समयमा समस्याको समाधान गर्ने प्रयास पनि भएको हो। अहिले निरीक्षकहरुलाई निरीक्षण कार्यमा जाँदा उचित सुविधाको व्यवस्था नभएको, निरीक्षण कार्य सीमित मात्रामा हुने गरेको, जिल्ला शिक्षा अधिकारीबाट पनि निरीक्षण कार्यमा रुची नदेखाइएको कारणले पनि शैक्षिक निरीक्षणमा सुधार भएको पाइन्न। केन्द्रीय, क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरीय शैक्षिक निरीक्षण अहिले ज्यादै प्रभावहीन अवस्थामा छ। शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण शाखाले केही वर्ष यतादेखी कुनै कार्यक्रम संचालन गरेको छैन, क्षेत्रीय निरीक्षकहरुको काम पनि सीमित

भएको छ। राष्ट्रिय शिक्षाको गुणात्मक विकासका निम्ति निरीक्षण प्रक्रियालाई प्रभावकारी तुल्याउन समुचित व्यवस्थाको खाँचो छ।

सुझाउहरु :

(१) राष्ट्रिय शैक्षिक व्यवस्थापनलाई बढी प्रभावकारी तथा दक्ष तुल्याउन कार्यान्वयनको तह वा एकाइसम्म अधिकार प्रत्यायोजन गर्नुपर्छ।

(२) व्यवस्थापनका संगठनबाट अनावश्यक तह हटाइनु पर्छ र निर्णयको प्रक्रिया यथासम्भव छोटो बनाउनु पर्छ। कुनै पनि टिप्पणी वा मेमो निर्णयका तहसम्म पुग्न तीन तहभन्दा बढी पार गर्नु नपर्ने प्रक्रियाको अवलम्बन गर्नुपर्छ।

(३) शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयको संगठन अनावश्यक रुपमा व्यापक नगरी यो मन्त्रालय नीति र योजना बनाउने, कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने जस्ता काममा संलग्न रहनुपर्छ। कार्यान्वयनको, काम केन्द्रीय तहबाट हटाई क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरका कार्यालयहरुलाई दिनुपर्छ।

(४) अनुसन्धान तथा विकास जस्ता कार्यहरु आफैले वा उपयुक्त संस्थाबाट गराई शिक्षा प्रशासनलाई दक्ष तथा प्रभावकारी बनाउन अविरल प्रयास गर्नुपर्छ।

(५) परिवर्तित शैक्षिक परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रिय शिक्षा समितिको औचित्य नरहेकाले यसलाई खारेज गरी राष्ट्रिय शिक्षाका विभिन्न पक्षमा शिक्षा मन्त्रालयलाई सरसल्लाह दिनका निम्ति एउटा उच्च स्तरीय र स्थायी राष्ट्रिय शिक्षा सल्लाहकार परिषद् रहनुपर्छ।

(६) उच्च शिक्षाका क्षेत्रमा नीति निर्धारण, कार्यक्रमहरुको समन्वय, मूल्याङ्कन र अनुगमन कार्यका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोग र उच्च माध्यमिक शिक्षा, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा र विशेष शिक्षाका क्षेत्रमा विभिन्न परिषद्हरु रहनुपर्दछ। यी सबै उच्चस्तरीय निकायहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार वारे ऐन नियममा व्याख्या हुनु पर्दछ। वर्तमान उच्चमाध्यमिक शिक्षा परिषद्को ऐनमा आवश्यक संशोधन हुनुपर्दछ।

(७) शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गतको वर्तमान योजना महाशाखालाई सुदृढ गराउनु पर्छ। साथै परियोजना समन्वय तथा कार्यान्वयन महाशाखा तथा प्राथमिक शिक्षा महाशाखाको स्थापना गर्नुपर्छ।

(८) पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्रलाई पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक विकास केन्द्रको रुपमा पुनर्गठित गरी यस केन्द्रलाई प्राथमिक देखि उच्च माध्यमिक शिक्षासम्मको पाठ्यक्रम बनाउने तथा पाठ्यपुस्तक तयार गर्ने जिम्मा दिनुपर्छ।

(९) राष्ट्रिय शिक्षा विकास केन्द्र स्थापना गरी यस केन्द्रले सबै प्रकारका शिक्षा प्रशासकहरु (निरीक्षक, प्रधान अध्यापक, प्राविधिक अधिकृत, विशेषज्ञ) लाई र क्षेत्रीय तथा जिल्ला तहका प्रशिक्षकहरुलाई तालिम दिने व्यवस्थाका साथै अनुसन्धान तथा विकासको काम गर्नुपर्छ।

(१०) परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय वोर्डलाई स्वायत्त संस्थाका रुपमा क्रमशः विकसित गर्नुपर्छ र पाँचै विकास क्षेत्रहरुबाट एस.एल.सी. परीक्षाको संचालन गर्नुपर्छ।

(११) अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको स्थापना गरी यस क्षेत्रका लागि आवश्यक शैक्षिक सामग्री तयार गर्ने र प्रशिक्षक–शिक्षकहरुको तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(१२) वर्तमान रेडियो शिक्षा तालिम एकाइलाई दूर शिक्षण केन्द्रका रुपमा विकसित गरी दूर शिक्षणको क्षेत्रलाई विस्तार गर्नुपर्छ।

(१३) अधिराज्यभित्र स्थापित हुने विश्वविद्यालय तथा उच्च शिक्षाका संस्थाहरुलाई शैक्षिक क्षेत्रमा पूर्ण स्वायत्तता दिइनुपर्छ। तर शैक्षिक प्राज्ञिक क्षेत्रभन्दा बाहिरका अन्य पक्षमा ती उच्च शिक्षाका संस्थाहरुले श्री ५ को सरकारको राष्ट्रिय शैक्षिक नीति अन्तर्गत रही काम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ।

(१४) क्षेत्रीय शिक्षा निरीक्षकको नाम परिवर्तन गरी क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशक बनाउनु पर्छ र क्षेत्रीय कार्यालयलाई क्षेत्रीय स्तरमा शैक्षिक योजना बनाउने, प्राथमिक, माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक शिक्षकको नियुक्तिका लागि परीक्षा संचालन गर्ने, क्षेत्रीय स्तरमा शिक्षक, प्रशिक्षक, निरीक्षक तथा अन्य शिक्षा विशेषज्ञको तालिम संचालन गर्न र क्षेत्रीय स्तरमा एस.एल.सी. परीक्षा संचालन गर्न सहयोग पुऱ्याउने उत्तरदायित्व दिनुपर्छ।

(१५) जिल्ला शिक्षा निरीक्षकको नाम परिवर्तन गरी जिल्ला शिक्षा अधिकारी बनाउनु पर्छ र जि.शि.अ. एउटा प्राविधिक सेवाको पद रहनुपर्छ।

(१६) विद्यालयको संख्याको आधारमा ७५ जिल्लालाई क, ख र ग वर्गमा विभाजित गर्नु पर्छ र उक्त वर्गको आधारमा कर्मचारीहरुको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(१७) जिल्ला शिक्षा कार्यालय भवनहरु बनाउने काममा प्राथमिकता दिइनुपर्छ र यस कार्यालयलाई अन्य आवश्यक भौतिक सुविधाहरु पनि जुटाइनुपर्छ।

(१८) जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई शिक्षकहरुको विवरण अद्यावधिक राख्ने, शिक्षकहरुको नियुक्ति, सरुवा र बढुवा गर्ने, निवृत्तिभरण र उपदान उपलब्ध गराउने, नियमित रुपमा विद्यालय निरीक्षण गराउने र विद्यालय सम्बन्धी सबै आवश्यक अभिलेख तथ्याँक राख्ने, कक्षा ५ को र कक्षा ८ को परीक्षा संचालन गर्ने तथा प्रधान अध्यापक, संचालक समितिका सदस्य तथा शिक्षकहरुका निम्ति सामयिक परिचयात्मक गोष्ठी तथा तालिम कार्यक्रमहरु संचालित गर्ने जस्ता उत्तरदायित्व दिनुपर्छ। विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक र कर्मचारी जिल्ला शिक्षा कार्यालयका कर्मचारी मानिनुपर्छ।

(१९) प्रत्येक जिल्लामा एउटा जिल्ला शिक्षा समिति हुनुपर्दछ। यस समितिलाई जिल्ला स्तरका विद्यालयहरु स्तरयुक्त तवरबाट संचालन गर्न आवश्यक अधिकार प्रदान गर्नुपर्दछ। यस समितिको संगठन तथा काम, कर्तव्य र अधिकारहरु ऐनमा व्यवस्था भए अनुसार हुनुपर्दछ। जिल्लाका विद्यालयहरुको संचालन गर्नु, श्री ५ को सरकारबाट प्राप्त अनुदान र अन्य स्रोतबाट रकम जुटाई जिल्लाका विद्यालयहरुलाई नियमित रुपमा अनुदान दिनु, जिल्लाका विद्यालयहरुको नक्साङ्कन गर्नु, जिल्लास्तरीय शैक्षिक योजनाहरु बनाउनु तथा जिल्लाका विद्यालयहरुलाई प्रोत्साहित गर्न पुरस्कारहरु दिनु जिल्ला शिक्षा समितिको प्रमुख काम हुनुपर्दछ।

(२०) सबै स्तरका विद्यालयहरुमा संचालक समितिको गठन गर्नु पर्दछ। तर प्राथमिक विद्यालयको हकमा गाउँ विकास समिति अन्तर्गत भएका सवै प्राथमिक विद्यालयहरु का लागि पनि एउटै संचालक समिति रहने व्यवस्था पनि हुनसक्छ।

(२१) प्राथमिक विद्यालयको संचालक समितिमा ५ देखि ७ सम्म र अन्य विद्यालयमा ९ देखि ११ जनासम्मको समिति हुनुपर्दछ। यस समितिमा विद्यालय संस्थापक, अभिभावक, शिक्षा तथा समाजसेवी, चन्दादाता तथा जि.शि.अ. का प्रतिनिधिहरु रहनुपर्दछ। संचालक समितिको पदावधि ४ वर्षको हुनुपर्दछ र यसका अध्यक्ष तथा सदस्य सचिव जिल्ला शिक्षा समितिले मनोनित गरेको हुनुपर्दछ। सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक यसका पदेन सदस्य सचिव हुनुपर्दछ। भौतिक सुविधा जुटाउने विद्यालयका सम्पत्तिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने कार्यका साथै संचालक समितिले शिक्षकको नियुक्ति, सरुवा र बढुवाको सिफारिस गर्ने र शिक्षकलाई पुरस्कार तथा दण्ड दिने अधिकार पनि पाउनुपर्छ।

(२२) प्रत्येक विद्यालयमा एउटा प्रधानाध्यापक हुनुपर्दछ। विद्यालयका प्रधान अध्यापकको नियुक्ति, काम कर्तव्य र अधिकार नियमावलीमा तोकिए अनुसार हुनुपर्दछ।

(२३) प्रधान अध्यापक पदमा कुनै शिक्षकलाई खास अवधिका लागि नियुक्ति गर्नुपर्छ र प्रधान अध्यापकको पदबाट फर्केपछि शिक्षकका रुपमा काम गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२४) प्रधान अध्यापकहरुका लागि विशेष पाठ्यक्रम तयार गरी सेवाकालीन तथा पूर्व सेवा तालिम दिने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(२५) सबै तहका शिक्षक तथा कर्मचारीको सेवालाई सुरक्षित तथा मर्यादित गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(२६) कुनै पनि शिक्षकले धेरै वर्षसम्म अस्थायी रुपमा काम गर्नु पर्ने अवस्थाको अन्त्य हुनुपर्दछ।

(२७) प्रत्येक तहको शिक्षकलाई आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता र तालिमको आवश्यकता वारे श्री ५ को सरकारले तोक्नुपर्छ र सोही बमोजिम शिक्षकको नियुक्ति गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।

(२८) निरीक्षणलाई छुट्टै कामको रुपमा नहेरी पाठ्यक्रम, तालिम तथा निरीक्षणलाई समष्टिमा हेर्न केन्द्रीय तहमा पाठ्यक्रम, तालिम तथा निरीक्षणसँग सम्बन्धित सबै कार्य समावेश भएको एउटा निरीक्षण समन्वय समितिको स्थापना गर्नुपर्छ। निरीक्षणलाई पाठ्यक्रमको प्रयोगको साधनको रुपमा प्रयोग गर्नुपर्छ।

(२९) संस्कृत विद्यालयहरुको व्यवस्थापन, पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक विकास तथा निरीक्षणका लागि समेत आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।

(३०) केन्द्रीय स्तरमा राष्ट्रिय शिक्षा विकास केन्द्रले निरीक्षकहरुको लागि नियमित सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन तालिमको संचालन गर्नुपर्छ।

(३१) क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशानलयहरुले प्रधान अध्यापकहरुका निम्ति सामयिक तालिमको संचालन गरी प्रधान अध्यापकलाई विद्यालय तहको शैक्षिक निरीक्षक भई काम गर्न सक्षम तुल्याउनु पर्छ।

(३२) जिल्ला स्तरमा विद्यालय निरीक्षण गर्न विद्यालयहरुको समूह (School Cluster) व्यवस्था लागू गर्नुपर्छ। प्रत्येक समूहका लागि एकजना निरीक्षक नियुक्त गर्नु अति खर्चिलो हुने हुँदा दुई

समूहको लागि एक जना निरीक्षक नियुक्त गर्ने र निरीक्षकले क्षेत्र मै बस्नु पर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(३३) विद्यालय समूहहरुका काममा निरीक्षण तथा सहयोग पुऱ्याउनका लागि जिल्ला स्तरीय निरीक्षकको पनि व्यवस्था हुनुपर्दछ र प्रत्येक निरीक्षकलाई मासिक एकमुष्ट रकम दैनिक भ्रमण भत्ताको रुपमा उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

(३४) विद्यालय संचालक समितिलाई विद्यालय संचालन तथा विद्यालयमा पढाई भए नभएको निरीक्षण गर्नका लागि स्पष्ट जिम्मेदारी दिनुपर्छ। यस कामका निम्ति सक्षम तुल्याउन विद्यालय संचालक समितिका अध्यक्ष तथा सदस्यहरुलाई गोष्ठी र अभिमुखीकरण कार्यक्रमको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(३५) अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरुको निरीक्षणका लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरु अन्तर्गत व्यवस्था गर्नुपर्छ र यस कार्यमा स्रोत केन्द्रहरुले आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु पर्छ।

(३६) समाजबाट निरक्षरताको उन्मूलन गर्ने लक्ष्यलाई ध्यानमा राखी प्रयोगका रुपमा नगर, गाउँ जस्ता स्थानीय निकायले प्राथमिक शिक्षालाई आफ्ना क्षेत्रमा अनिवार्य गराउन चाहेमा प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(३७) निजीकरणलाई प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्य अनुरुप विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय वा शैक्षिक संस्थानहरुको स्थापना र संचालन गर्न प्रोत्साहन दिनुपर्छ। सरकारी अनुदानमा संचालित शैक्षिक संस्थाहरुलाई पनि नाफा नलिने (Non Profit Making) निजी संस्थाका रुपमा आफूलाई परिवर्तित गर्न चाहेमा स्वीकृति दिनुपर्छ।

१३. विविधः

(क) पूर्व प्राथमिक शिक्षा :

नेपालका धेरैजसो विद्यालयहरुमा उमेर नपुगी पढ्न आउने बालबालिकाहरुलाई सामान्यतः शिशु कक्षामा राख्ने गरिएको देखिएको छ। यस्ता बालबालिकाहरुका लागि कुनै निश्चित वा निर्धारित कार्यक्रम छैन। प्राथमिक विद्यालयकै पाठ्यसामग्री र कार्यकलापहरुद्वारा पठनपाठन गराउने प्रयास भइरहेको पाइन्छ। यसप्रकार संचालित बालशिक्षा कार्यक्रमहरु विभिन्न देखिन्छन्- कल्याणकारी बालशिक्षा कार्यक्रमहरु, परियोजनाजनित बालशिक्षा कार्यक्रमहरु, निजी बालशिक्षा कार्यक्रमहरु र विद्यालयजनित बालशिक्षा कार्यक्रमहरु। यसरी बालशिक्षा कार्यक्रमहरुमा विभिन्नता, धारणात्मक अस्पष्टता र अनियमितता पनि देखिन्छ। यस्ता कार्यक्रमहरु १ वर्षदेखि ३ वर्षसम्मका लागि संचालित छन् र यी सामान्य परिवारका लागि निकै खर्चिला पनि छन्। अहिले शहरी क्षेत्रमा स्थापित निजी विद्यालयहरुमा दिइने यस प्रकारको शिक्षा निकै खर्चिलो छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा यस्ता कार्यक्रमहरुको आवश्यकता र सम्भावनाबारे पनि विचार गर्नु आवश्यक छ। संघ-संस्थाहरु र समुदायलाई पूर्वप्राथमिक शिक्षा निजी क्षेत्रमा संचालित गर्न प्रेरित गर्नुका साथै श्री ५ को सरकारबाट प्रशिक्षण, पाठ्यक्रम निर्माण र निरीक्षण एवं निर्देशनको व्यवस्था गर्नु पर्ने खाँचो छ।

सुझाउहरु :

देशबाट निरक्षरता हटाउन प्राथमिक शिक्षामा सुधार ल्याउनुपर्छ। तर प्राथमिक शिक्षामा सुधार ल्याउन पूर्वप्राथमिक शिक्षा मार्फत बालबालिकाहरुको पारिवारिक सिकाईसंग शुरुदेखि नै सम्बन्ध स्थापना गर्नु पर्ने कुरा पनि उत्तिकै आवश्यक छ। त्यसकारण यी समस्याहरुको समुचित समाधान गर्न विभिन्न उपायहरु अँगाल्नु उपयुक्त हुने हुँदा यहाँ केही सुझाउहरु प्रस्तुत छन् :

(१) शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक तथा गतिविकासका धारणा अनुरुप बालबालिकाहरुको विकासलाई ध्यानमा राखी बाल शिक्षा दिनु पूर्व प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्य हुनुपर्दछ।

(२) समुदायको माग र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी एक वर्षको पूर्व प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्थाका लागि प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ।

(३) प्राथमिक विद्यालय जाने उमेर नपुगेका ४ वर्ष पुगेका बालबालिकाहरुलाई यस तहमा प्रवेशका लागि योग्य मान्नु पर्दछ। पूर्व प्राथमिक शिक्षालाई शिशु स्याहार केन्द्र भन्दा स्पष्टतः अलग गराइनु पर्छ।

(४) कक्षा एकको पूर्व तयारीलाई समेत दृष्टिगत गरी पूर्वप्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गरिनु पर्छ। यस तहको शिक्षालाई पुस्तकीय ज्ञानभन्दा कार्यकलापपरक बनाइनु पर्छ।

(५) बालविकास तथा बालशिक्षाका सिद्धान्त र पद्धतिलाई ध्यानमा राखी पूर्व प्राथमिक शिक्षाको पाठ्यक्रम राष्ट्रिय संस्कृतिलाई दृष्टिगत गरी बालबालिकाका सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश अनुरुपका विषयवस्तुसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ।

(६) पूर्वप्राथमिक विद्यालयहरुले अभिभावकहरुबाट उचित शुल्क लिई बालबालिकाहरुका लागि आवश्यक खेलकूदका सामग्री, पाठ्यसामग्री तथा श्रव्य–दृश्य सामग्रीहरुको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

(७) श्री ५ को सरकारको सम्बन्धित निकायले पूर्व प्राथमिक शिक्षाका गतिविधिहरुको मूल्यांकन, अनुगमन तथा निरीक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(८) ग्रामीण क्षेत्रमा पनि पूर्व प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गर्नेतर्फ प्रोत्साहित गर्नुपर्छ। यस्तो व्यवस्था स्थानीय समुदायबाट गर्न सकिन्छ।

(९) पूर्व प्राथमिक शिक्षामा काम गर्ने शिक्षकहरुका लागि प्रशिक्षणको व्यवस्था मिलाई बालबालिकाको मातृभाषाको ज्ञान भएका शिक्षक तथा महिला शिक्षिकाहरुलाई प्राथमिकता साथ नियुक्त गर्नु पर्दछ।

(१०) सामाजिक संघ संस्था र सामुदायिक तथा निजी क्षेत्रका आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतबाट पूर्व प्राथमिक शिक्षाका कार्यक्रमहरुका लागि आर्थिक उपायहरुको परिचालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

(११) श्री ५ को सरकारले निर्धारण गरेको शर्तमा रही तथा तोकेका निकायहरुबाट स्वीकृति लिई निजी क्षेत्रमा पूर्वप्राथमिक शिक्षाको संचालन गर्न प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ।

(१२) नेपाली बालबालिकाहरुको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक तथा भाषिक विकासको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(ख) निजी क्षेत्रमा संचालित विद्यालयहरुः

श्री ५ को सरकारबाट प्राप्त अनुदानमा संचालित विद्यालयका साथै आज नेपालमा निजी तथा आवासीय विद्यालयहरु पनि संचालित छन्। यी विद्यालयहरु सामान्य वा आवासीय दुवै थरीका पनि छन् र २०३७ सालपछि यस्ता विद्यालयहरुको संख्यामा निरन्तर वृद्धि भएको छ। हाल शिक्षाका क्षेत्रमा श्री ५ को सरकारले ठूलो आर्थिक लगानी गरेको छ तर लगानीको तुलनामा शिक्षाको गुणात्मक वृद्धि भने अपेक्षाकृत रुपमा हुन नसकेकाले आफ्ना बालबालिकाको गुणात्मक शिक्षाका लागि अभिभावक निजी तथा आवासीय विद्यालयहरुतिर आकर्षित छन्। तर कम भौतिक सुविधा, शिक्षकहरुको गुणस्तरमा कमी, शिक्षकको आर्थिक सुरक्षाको अभाव, चर्को शुल्क र विना योजनाका विद्यालयहरुको स्थापनामा वृद्धिजस्ता कुराले के देखाउँछन् भने यस्ता निजी विद्यालयहरुले शैक्षिक पक्षभन्दा आर्थिक लाभको पक्षलाई बढी प्राथमिकता दिइएको छ। सार्वजनिक विद्यालयको व्यवस्थापन सामान्यतया कमजोर हुन्छ भन्ने मानसिकताको कारणले गर्दा निजी तथा आवासीय विद्यालयमा आफ्ना बालबालिका पठाउने अभिभावकहरु झन् अप्ठ्यारो स्थितिमा पुगेका छन्।

निजी क्षेत्रमा संचालित विद्यालयहरु विभिन्न प्रकारका छन्। निजी तथा आवासीय विद्यालयहरुलाई एकातिर सरकारले स्वीकृति दिएर शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यको महत्वपूर्ण जिम्मेवारी दिएको छ भने अर्कोतिर ती विद्यालयहरु सम्बन्धी स्पष्ट नीति बन्न सकेको छैन। बढ्दो शुल्कअनुसारको सेवाको अभावऽ विद्यालय संचालनमा व्यक्तिगत स्वामित्व तथा कतिपय विद्यालयहरु कम्पनी ऐन अन्तर्गत दर्ता भएका कारणले यिनको सेवामूलक स्वरुपमा पनि प्रश्नचिन्ह थपिएको छ। सरकारी अनुदानप्राप्त विद्यालयभन्दा भिन्न अवस्थाका यस्ता विद्यालयको स्वामितव, संचालन र व्यवस्थापन प्रक्रिया, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक, शुल्क नियन्त्रण, सुपरिवेक्षण र निरीक्षण आदिबारे स्पष्ट नीति हुनुपर्ने आवश्यकतालाई आज विशेष रुपले अनुभव गरिएको छ।

सुझाउहरु :

(१) निजी विद्यालय दुई किसिमका हुनुपर्छ (१) सामाजिक सेवाको भावनाबाट प्रेरित अथवा मुनाफाको दृष्टि नराख्ने (Non Profit Making) र (२) सेवामूलक उद्योग। व्यवसायबाट प्रेरित अथवा मुनाफाको दृष्टि राख्ने (Profit Making)।

(२) श्री ५ को सरकारको नियमित आर्थिक सहायताको अपेक्षा नगरी संचालक समितिले निर्धारण गरे अनुसार शुल्क लगाई वा विशेष व्यवस्था गरी संचालन गरिएका विद्यालयहरुलाई निजी क्षेत्रका विद्यालयहरु मानिनुपर्छ।

(३) निजी क्षेत्रका विद्यालयहरुले पनि मूल पाठ्यक्रम चाहिँ श्री ५ को सरकारले तोके अनुसार पठनपाठन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ। यस्ता विद्यालयहरुमा थप शैक्षिक कार्यक्रम र पाठ्यसामग्री लागू गर्न सकिने व्यवस्था समेत हुनुपर्छ।

(४) श्री ५ को सरकारबाट स्वीकृत थप पाठ्यसामग्री प्रयोग गरी उपयुक्त पठन पाठनको वातावरणमा वैज्ञानिक शिक्षण विधिबाट अध्यापन गरी उच्चस्तरीय शिक्षा दिन यस प्रकारका विद्यालयहरु अभिप्रेरित हुनुपर्छ।

(५) निजी क्षेत्रमा सञ्चालित विद्यालयहरुको समूह बनाई त्यस्तो समूह अन्तर्गतका विद्यालयहरुलाई थप पाठ्यक्रम तथा परीक्षा व्यवस्था हालको एस.एल.सी. वोर्ड अन्तर्गत नै रहने गरी लागू गर्न श्री ५ को सरकारले निर्धारित शर्तमा अनुमति दिनुपर्दछ।

(६) निजी तथा आवासीय विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन, पठनपाठन आदिको मूल्यांकन अनुगमन तथा निरीक्षणका लागि सम्बन्धित निकायले व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(७) स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न आवश्यक भौतिक तथा शैक्षिक आवश्यकताहरुको सूची तयार पारी ती सबै पूर्वाधारहरु पूरा गरेका विद्यालयहरुलाई पहिलो चरणमा अस्थायी स्वीकृति दिनुपर्छ।

(८) निजी विद्यालयहरुलाई स्थायी स्वीकृति दिंदा निश्चित आधार पूरा गरेका तथा आफ्नै भवन भएकाहरुलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। स्वीकृति प्राप्त गरिसकेका तर न्यूनतम आधार पूरा नभएका विद्यालयहरुलाई तोकिएको अवधिभित्र (५ देखि १० वर्षभित्र) उक्त आधार पुरा गर्न लगाइनुपर्छ। अन्यथा स्वीकृति रद्द गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(९) विद्यालय संचालन गर्न प्रत्येक विद्यालयको एउटा संचालक समिति हुनुपर्छ। यस समितिमा विद्यालय संस्थापक, स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने चन्दादाता, अभिभावकहरुले छानेका प्रतिनिधि, सरकारी प्रतिनिधि तथा विद्यालय शिक्षकहरुले छानेका प्रतिनिधि हुनुपर्छ। विद्यालय संचालन सम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेदारी यसै संचालक समितिमा हुनुपर्छ। साधारणतया विद्यालयको संस्थापक मध्येबाट एकजना संचालक समितिको अध्यक्ष र विद्यालय स्थापना वा संचालनमा प्रमुख योगदान दिने व्यक्ति संचालक समितिको सदस्य–सचिव हुनुपर्छ।

(१०) विद्यालयको शैक्षिक कार्यक्रम तथा कार्यक्षेत्र हेरी निजी क्षेत्रमा संचालन हुने विद्यालयहरुका लागि एउटा बोर्ड अफ ट्रस्टीज पनि गठन गर्न सकिनेछ। विद्यालय स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने, विद्यालयका लागि अक्षय कोष खडा गर्न चन्दा दिने, अचल सम्पत्ति दिने तथा शिक्षा क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरु यस वोर्डका सदस्य हुन सक्नेछन्।

(११) हालसम्म नेपालमा निजी तथा आवासीय विद्यालय जे जस्तो स्वामित्वमा रहेका छन् सोही अनुसारको स्वामित्वमा रहने नीति लिइनुपर्छ।

(१२) निजी विद्यालयहरुले आफूले विद्यार्थीहरुलाई दिने सहुलियत र सुविधा अनुरुपको शुल्क मात्र लिने गर्नुपर्छ।

(१३) निजी विद्यालयहरुले कम्तीमा ५ प्रतिशत गरीब तथा जेहेन्दार विद्यार्थीहरुलाई निःशुल्क अध्ययन गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(१४) निजी क्षेत्रका विद्यालयहरुले श्री ५ को सरकारबाट स्वीकृत तथा निर्धारित नियमका आधारमा रही आफ्नो आर्थिक क्षमता अनुसार शिक्षकको तलब, सञ्चय कोष, उपदान तथा अन्य सुविधाको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

(१५) विद्यालयले प्रत्येक वर्ष आम्दानी खर्चको लेखा परीक्षण गराउनुपर्छ र सो प्रतिवेदन बारे श्री ५ को सरकार तथा अभिभावकहरुलाई जानकारी गराउनुपर्छ।

(१६) आफ्नो भवन नभएका विद्यालयहरुले प्रत्येक वर्षको बजेटमा भौतिक सुविधाको व्यवस्था गर्न बजेटको केही प्रतिशत छुट्याउनुपर्छ।

(१७) स्वीकृति प्राप्त गरेर चलिरहेका निजी क्षेत्रका विद्यालयहरुलाई श्री ५ को सरकारले भवन निर्माण गर्न सरल ऋण तथा जग्गा उपलब्ध गराउनमा र शैक्षिक उपकरण, सवारी साधन, पाठ्यसामग्री, विशेष क्षेत्रका शिक्षक र तालिम आदिको व्यवस्थामा आवश्यक सहयोग गर्नुपर्छ।

(१८) साधारणतया जुनसुकै ठाउँमा खोलिने निजी विद्यालयहरुलाई पनि उपयुक्त नक्साङ्कनका आधारमा खोल्न स्वीकृति दिने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(१९) देशका प्रत्येक विकास क्षेत्रमा कम्तीमा एउटा उच्चस्तरीय निजी स्तरमा संचालित नमूना विद्यालय स्थापना गर्न श्री ५ को सरकारले प्रोत्साहन र सहयोग पुऱ्याउनु पर्छ।

(२०) कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति वा संस्थाले पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक विद्यालय खोल्न चाहेमा श्री ५ को सरकारको सम्बद्ध निकायसँग आवश्यक सम्झौता गरी सो बमोजिम गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२१) निजी क्षेत्रमा सञ्चालन गरिने विद्यालयहरुको स्थापना र सञ्चालन निजी स्वामित्वमा गर्न सकिनेछ। तर यस्ता निजी विद्यालयहरुले सरकारी दायित्व पूरा गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(२२) निजी क्षेत्रमा संचालित विद्यालयहरुको भौतिक सुविधा, पठनपाठनको स्तर, शिक्षकको स्तर, अतिरिक्त क्रियाकलापका कार्यहरुको सम्पादन आदि सबै पक्षहरु दर्शाउने पुस्तिका प्रत्येक विद्यालयले जनसाधारणका जानकारीको निमित्त प्रकाशनमा ल्याउनुपर्छ।

(२३) हाल खोलिएका विद्यालयहरुमा कुनै विद्यालय राष्ट्रिय मूल पाठ्यक्रमको पठनपाठन नहुने गरी खोलिएका भए सोको छानवीन गरी त्यस्तालाई पनि राष्ट्रिय मूल पाठ्यक्रम लागू गर्ने व्यवस्थामा ल्याइनुपर्छ।

(ग) पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा मूल्याङ्कन

शिक्षाका राष्ट्रिय र तहगत उद्देश्यहरु प्राप्त गर्न तयार गरिने पाठ्यक्रमलाई पठन-पाठनको क्रमवद्ध व्यवस्थाका रुपमा हेरिन्छ। यसै कारण पाठ्यक्रमअन्तर्गत पाठ्यवस्तु, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री र मूल्याङ्कन विधिलाई समेत समेटिएको हुन्छ तर हाम्रो शैक्षिक व्यवस्थामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र मूल्याङ्कनलाई एक अर्कासंग सम्बन्ध गरीएको पाइन्छ।

शिक्षाको उद्देश्यअनुसार आजको प्रजातान्त्रिक वातावरण अनुकूल पाठ्यक्रममा परिवर्तन गर्नु पर्ने हुँदा भोलिका नागरिकहरुको तयारी गर्ने क्रममा पनि नयाँ शैक्षिक व्यवस्थाअनुसारका बढी वैज्ञानिक व्यावहारिक र वस्तुगत पाठ्यक्रमहरुको निर्माण गर्नु पर्ने कार्यमा विलम्व भइसकेको छ। पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नमा शिक्षकको भूमिकालाई ध्यानमा राखी शिक्षक तालिमको व्यवस्थाको आवश्यकताबारे अन्यत्र चर्चा भइसकेको छ। तर आजको परीक्षामुखी शैक्षिक व्यवस्थामा परिवर्तन गर्न परीक्षा प्रणालीलाई नै व्यवस्थित र सुदृढ गर्नु आवश्यक छ। वर्षको एक पटक जाँच लिएर विद्यार्थीका उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्ने वर्तमान परीक्षा प्रणालीमा सुधारको खाँचो छ भने एस.एल.सी. परीक्षाका कमजोरीहरुलाई हटाई यसलाई बढी व्यवस्थित र स्तरीकृत गर्नु पर्ने आवश्यकताको पनि उत्तिकै अनुभव गरिएको छ।

पाठ्यपुस्तकहरुको निर्माण, प्रकाशन र वितरणका समस्या पनि शैक्षिक व्यवस्थासँग गाँसिएका छन्। शिक्षाका विभिन्न तहका लागि पाठ्यपुस्तकहरु निर्माण गर्ने प्रयास भए तापनि शिक्षाको उद्देश्यको परिपूर्तिमा सहायक हुने पुस्तकहरुको कमी छ।

पाठ्यपुस्तकहरुको प्रकाशन कार्यको गति पनि मन्द छ र नेपालको दुर्गम भौगोलिक स्थितिलाई ध्यानमा राखी पुस्तक र पाठ्यसामग्रीको वितरण व्यवस्थामा पनि पर्याप्त मात्रामा प्रगति हुन सकेको छैन। शिक्षाका उद्देश्य-प्राप्तिका निम्ति विभिन्न व्यक्ति र संस्थाबाट भइरहेका पुस्तक लेखन, प्रकाशन र वितरण कार्यहरुलाई सुदृढ गरी अझ उपयोगी र प्रभावकारी तुल्याउनु पर्ने र लेखन तथा प्रकाशन कार्यलाई अघि बढाउँदै वितरण प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्नु पर्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण छ। लेखक, सम्पादक, चित्रकार तथा प्रकाशक र मुद्रकहरुलाई पेशागत विकासका निम्ति अवसरहरु उपलब्ध गराउने, प्रशिक्षण दिने र तिनका उत्तम कार्यका निमित्त पुरस्कृत गर्ने नियमित व्यवस्थाको पनि कमी छ। यस्तै किसिमले देशमा निजी तथा संस्थागत रुपमा प्रकाशित पुस्तकमा निश्चित प्रति किन्ने व्यवस्था गरी पुस्तक प्रवर्द्धन कार्यमा प्रोत्साहनको पनि अभाव देखिन्छ।

सुझाउहरु :

(१) पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्रलाई एउटा राष्ट्रिय स्वायत्त र दरिलो संस्थाको रुपमा विभिन्न दक्ष व्यक्तिहरु सम्मिलित गरी विकास गरिनु पर्दछ। यसले शिक्षाका सम्पूर्ण प्राविधिक पक्ष (जस्तै : पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि, निरीक्षण प्रविधि र मूल्यांकन अथवा परीक्षा सुधार) आदि क्षेत्रहरुमा अनुसन्धान, विकास र निर्माणको कार्य गरी यस क्षेत्रमा रहेको ठूलो कमीलाई पूरा गर्न सक्नु पर्दछ। शिक्षाको गुणात्मक विकासका लागि यसलाई सबैभन्दा महत्वपूर्ण पूर्व शर्तको रुपमा लिइनु पर्दछ।

(२) विभिन्न तहका पाठ्यक्रममा राष्ट्रिय उद्देश्य प्रतिविम्बित हुनुपर्छ। विद्यालयको पाठ्यक्रम वस्तुपरक र स्थानीय वातावरणसित मेल खाने गरी छात्रछात्राहरुका लागि जीवनोपयोगी हुने किसिमबाट निर्माण गरिनुपर्दछ।

(३) विद्यालय तहमा कक्षा १ देखि १२ सम्मको श्रृँखलालाई हृदयगंम गरी उद्देश्य, विषयवस्तुको क्षेत्र र क्रम, शिक्षण प्रक्रिया र मूल्यांकन प्रक्रिया समेत उल्लेख भएको पाठ्यक्रम हुनुपर्दछ।

(४) पाठ्यक्रमलाई अन्तिम रुप दिनुभन्दा अगाडी स्थलगत परीक्षण गरिनुपर्छ।

(५) शिक्षण सिकाईका लागि र शिक्षकलाई सहयोग पुऱ्याउने खालको भएमा मात्र पाठ्यक्रमको सही उपयोग हुन जाने हुँदा निर्माण अवस्थामा नै त्यस पक्षप्रति विशेष ध्यान पुऱ्याइएको हुनुपर्दछ।

(६) पाठ्यक्रमहरु प्रकाशित गरी निःशुल्क वितरण गर्ने परिपाटी समाप्त गरी सम्बद्ध संस्थाहरुको लागत मूल्यमा बिक्री वितरण गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(७) प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई महत्व दिने पाठ्यक्रम, शिक्षण र मूल्यांकन विधि विकास गर्दा प्रत्येक व्यक्तिको प्रतिभा, झुकाव, रुचि र वैयक्तिक भिन्नतालाई मध्यनजर राखी कार्य गर्नुपर्दछ।

(८) आधुनिक नेपालको पाठ्यक्रम छात्रछात्राहरुमा राष्ट्रिय आकांक्षा र चिन्तनहरु (जस्तै : स्वतन्त्रता, समानता, अधिकार र कर्तव्य, वातावरण, स्वास्थ्य, सरसफाई, जनसंख्या र प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यताहरु) प्रति सजग गराई शिक्षालाई अर्थपूर्ण र उपयोगी बनाउने खालको हुनुपर्दछ।

(९) प्रत्येक तहको पाठ्यक्रम विकासको काम एउटा निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया भएकाले पाठ्यक्रम निर्माण, कार्यान्वयन, मूल्यांकन, परिमार्जनलाई चक्रिय रुपमा (दोहोऱ्याइ राख्नु पर्ने प्रक्रियाको रुपमा) लिइनु पर्दछ। यसो गर्दा पाठ्यक्रमलाई समयानुकूल र बदलिंदो परिस्थिति अनुरुप सुहाउँदो ढंगले कम्तीमा ५ वर्षभित्र परिवर्तन गरिनुपर्छ। यसका लागि अध्ययन अनुसन्धानलाई प्रोत्साहित गरिनुपर्छ।

(१०) पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा सहायक सामग्रीहरुको स्तर निर्धारण गरी उपयुक्तता निश्चित गर्ने कार्य सम्बन्धित विषय समिति मार्फत गराइनुपर्छ।

(११) पाठ्यक्रम, शिक्षण र मूल्यांकन (परीक्षा) विधिको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुने हुंदा यिनको विकास पनि आपसी अन्तरक्रियाका आधारमा गरिनु पर्दछ। यी तीनैमा निरन्तरता र आपसी सम्बन्ध दरिलो भएमा छात्रछात्राहरुको अनुत्तीर्ण हुने संख्या निकै घट्न सक्नेछ।

(१२) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शिक्षण विधिलाई प्रभावकारी र रुचिकर बनाउने हुँदा स्थानीय स्रोत, सीप र साधनमा आधारित सामग्रीहरुको विकासमा सकेसम्म निजी क्षेत्रको सहभागिता गराई निर्माण र बिक्री वितरण गराउने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

(१३) कुनै पनि स्तरको मूल्यांकन (अथवा परीक्षा) पद्धतिले शिक्षकले के र कसरी पढाउँछन्? विद्यार्थीहरुको पठनपाठन सम्बन्धी क्रियाकलाप के कस्तो छ? गुणस्तरको आधारमा विद्यार्थीहरुको छनोट गर्ने काम कत्तिको वस्तुगत रुपमा भएको छ? आदि कुराहरुलाई दर्शाउने हुँदा सोही अनुरुप यसमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ। अतः मूल्यांकन (परीक्षा) लाई पठनपाठनका साथै वर्षभरि नै चलिरहने एउटा नियमित सकारात्मक शैक्षिक क्रियाकलापको रुपमा लिइनु पर्दछ। यसका लागि मासिक, द्वैमासिक वा त्रैमासिक परीक्षा लिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुनेछ।

(१४) प्रत्येक विद्यार्थीको शैक्षिक प्रगति विवरण राख्ने र त्यसमा उसका सम्पूर्ण शैक्षिक र अतिरिक्त क्रियाकलापको समेत विवरण समावेश गरिनु पर्दछ।

(१५) हालको परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय वर्तमान बढ्दो आवश्यकताको तुलनामा स्रोत र जनशक्तिको दृष्टिबाट साह्रै कमजोर अवस्थामा छ। यसलाई एउटा दरिलो स्वायत्त संस्थाको रुपमा संचालन र विकास गरिनुपर्छ। यसले परीक्षा संचालनमा सुधार गर्ने कार्य गर्नुपर्छ र परीक्षा सुधार गर्ने प्रक्रियामा नमूना प्रश्नहरुको बैंक खडा गर्ने, अनुसन्धान गर्ने, स्तरयुक्त प्रश्नहरु बनाउने जस्ता विकासमुखी काम पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्रबाट गराइनुपर्छ।

(१६) परीक्षा र मूल्यांकन दक्ष व्यक्तिले मात्र स्तरयुक्त ढंगले गर्न सक्ने विषय भएकोले त्यसको व्यवस्थापन र सञ्चालन पनि सोही अनुरुपका विषय विशेषज्ञहरुबाट नै हुनुपर्छ। यसकारण यस क्षेत्रमा जनशक्तिको विकास गर्नु र तिनैबाट परीक्षालाई स्तरयुक्त बनाउने कार्य गराउनु आवश्यक छ।

(१७) अनौपचारिकबाट औपचारिक वा व्यावसायिक शिक्षामा प्रवेशका लागि पनि प्रवेश परीक्षाको विकास गरिनु पर्दछ।

(१८) उच्च शिक्षामा प्रवेशका लागि स्तरयुक्त प्रश्नपत्रको निर्माण, परीक्षण र संचालन तर्फ ठोस कदम चालिनु पर्दछ।

(१९) आगामी वर्षहरुमा सेमेष्टर प्रणालीलाई पुनः कार्यान्वयन गर्नेबारे सम्बन्धित विषयका दक्षहरुले चिन्तन मनन गरी एउटा कार्यक्रम बनाई लागू गर्नेतर्फ विचार गर्नुपर्दछ। त्यो नभई शिक्षक र विद्यार्थीहरुको पठनपाठनमा संलग्नता र जबाफदेहीमा वृद्धि गर्न कठिनाई पर्ने हुन्छ।

(२०) लिखित र निबन्धात्मक परीक्षा बाहेक गृहकार्य, पुस्तक समीक्षा, कक्षा निरीक्षण, मौखिक मूल्यांकन आदि विविध विधिहरु प्रयोग गर्नुपर्छ। साथै निबन्धात्मक परीक्षालाई वस्तुगत बनाउने उपायहरुतर्फ पनि कदम चालिनुपर्छ।

(२१) विद्यार्थीहरुको मूल्यांकन हरेक तहमा मासिक, त्रैमासिक, अर्द्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षाको संयुक्त आधारमा गरिनु उपयुक्त हुन्छ।

(२२) मूल्यांकनले शिक्षण पद्धतिको पनि लेखाजोखा गर्ने हुँदा शिक्षकको मूल्यांकनमा पनि उनले पढाउने विषयका विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धिलाई समेत आधार बनाइनु उपयुक्त हुनेछ।

(२३) विभिन्न विषयमा अनुत्तीर्ण हुने विद्यार्थीहरुले धेरै वर्षसम्म केही पत्रको मात्र परीक्षा दिने हालको प्रचलनमा सुधार गर्नुपर्छ।

(२४) राष्ट्रिय शिक्षाको उद्देश्य र तह अनुसारका पाठ्यक्रम अनुरुप पाठ्यपुस्तकहरु तयार गरिनुपर्छ।

(२५) भाषिक समुदायको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी प्राथमिक शिक्षाका पाठ्यपुस्तकलाई राष्ट्रिय भाषाहरुमा तयार गर्न सम्बद्ध भाषाका विद्वानहरुलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ।

(२६) पाठ्यपुस्तकको प्रयोग, शिक्षण प्रक्रिया, पाठयोजना आदि विषयमा व्यवस्थित र क्रमबद्ध रुपले चर्चा गरिएको शिक्षक निर्देशिका तयार गरी प्रत्येक शिक्षकलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ। सो पुस्तकमा मातृभाषाका माध्यममा शिक्षा दिने विषयमा र सामान्य कक्षामा एकीकृत गर्नुपर्ने अपाङ्ग बालबालिकाको शिक्षाका विषयमा पनि व्याख्या गरिएको हुनुपर्दछ।

(२७) ज्ञान विज्ञानका विभिन्न विषयमा विद्यार्थीहरुका लागि पाठ्यपुस्तकको निर्माण र अनुवाद गर्न शिक्षकहरुलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ। पाठ्यपुस्तक लेखन, अनुवाद तथा सम्पादनका निम्ति विदा, आर्थिक सुविधा तथा पुरस्कारको व्यवस्था हुनुपर्दछ र लेखक, सम्पादक, अनुवादक तथा चित्रकारहरुलाई पुस्तकको समुचित लेखस्व दिनुपर्छ।

(२८) सबै विद्यालयमा प्रयोग गरिने पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्रीहरु श्री ५ को सरकारको संबद्ध निकायले निर्देशन गरेको पाठ्यक्रमको ढाँचाका आधारमा हुनुपर्दछ।

(२९) पाठ्यपुस्तकहरुको प्रकाशनलाई प्रतिस्पर्धाका आधारमा विकास गर्नुपर्छ। सबै प्रकाशकलाई पाठ्यपुस्तकहरुको प्रकाशनका लागि अवसर दिनुपर्छ। विद्यालयहरुलाई विभिन्न सेटबाट छानेर उपयुक्त पाठ्यपुस्तकको प्रयोग गर्ने स्वायत्तता दिनुपर्छ।

(३०) श्री ५ को सरकारको सम्बद्ध निकायबाट स्वीकृत पाठ्यपुस्तकलाई प्रकाशकहरुले मुख्य पाठ्यपुस्तकका रुपमा स्वीकृत भएको हो वा सहायक पुस्तकका रुपमा स्वीकृत भएको हो सो स्पष्ट रुपमा अंकित गरेको हुनुपर्छ।

(३१) पाठ्यपुस्तकहरुको प्रकाशन दुई प्रकारको हुनुपर्छः पुस्तकालय संस्करण र विद्यार्थी संस्करण। पुस्तकालय संस्करण पुस्तकालयमा राखी इच्छुक विद्यार्थीहरुलाई दिनुपर्छ र विद्यार्थी संस्करण चाहिँ सहूलियत दरमा उपलब्ध गराउनुपर्छ।

(३२) श्री ५ को सरकारको सम्बद्ध निकायबाट पाठ्यक्रममा आंशिक वा पूर्ण संशोधन वा परिवर्तन गरिएमा निजी प्रकाशकले पनि तदनुरुप पाठ्यपुस्तक वा सहायक पुस्तकहरुमा संशोधन गरेर मात्र प्रकाशन गर्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(३३) कक्षा १ देखि ३ सम्मका पाठ्यपुस्तकहरु, बालपुस्तकहरु र पाठ्यसामग्री विद्यालयको संकलनबाट विद्यार्थीहरुलाई दिनुपर्छ। यसरी दिंदा विद्यालयले न्यूनतम धरौटी लिन सक्ने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(३४) विद्यालयका निम्ति प्रकाशित पाठ्यपुस्तकहरु सस्तो मोलमा विक्री वितरण गर्ने गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ र पुस्तकहरुको मूल्य नेपालभरि नै एउटै हुनुपर्छ।

(३५) महिला वर्ग, अपाङ्ग तथा सामाजिक दृष्टिले पछि परेका समुदायका लागि विभिन्न संघ–संस्था र सेवाभावले प्रेरित व्यक्तिहरुबाट निःशुल्क रुपमा पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यसामग्री उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ।

(३६) निःशुल्क वितरण गरिने पाठ्यपुस्तकका लागि एउटा निश्चित आधार बनाई सम्बद्ध संस्थाहरुबाट प्रकाशन र वितरण सम्बन्धी काम गराउनु पर्दछ।

(३७) पाठ्यपुस्तक, बालपुस्तक, साहित्यिक पुस्तक, ज्ञान–विज्ञानका मौलिक ग्रन्थहरु र सन्दर्भ ग्रन्थहरुको राष्ट्रिय स्तरमा प्रवर्द्धन गर्न एउटा राष्ट्रिय पुस्तक गुठीको स्थापना हुनुपर्छ र यसै संस्थाबाट पाठ्यपुस्तक तथा अन्य पुस्तकहरुको प्रकाशन कार्यको समन्वय र मूल्यांकन गर्नुका साथै लेखक, सम्पादक, अनुवादक, चित्रकार, तथा प्रकाशकलाई प्रतिवर्ष पुरस्कृत गर्ने, प्रशिक्षण र गोष्ठीहरुको आयोजना गर्ने, पुस्तक प्रदर्शनीहरुको आयोजना गर्ने जस्ता काम गर्नुपर्छ।

(३८) पुस्तक प्रवर्द्धन गरी शिक्षाको विकासमा गति ल्याउन देशमा प्रकाशित स्तरीय पुस्तकहरुको केही प्रति किनिदिने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

(३९) निःशुल्क वितरित गरिने पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिकाहरु, बालपुस्तकहरु र अन्य पाठ्यसामग्रीहरु जिल्ला शिक्षा समिति मार्फत स्थानीय विद्यालय, पुस्तकालय तथा अन्य शैक्षिक संस्थानहरुले पाउने व्यवस्था हुनुपर्छ। निःशुल्क पाठ्यपुस्तकहरु पुस्तक किनेर पढ्न नसक्नेहरुलाई मात्र उपलब्ध गराउने नीति लिइनुपर्छ। यसका लागि स्थानीय निकायहरुको सिफारिशलाई आधार बनाउनु पर्छ।

(घ) पुस्तकालय

पुस्तकालय शिक्षाको अभिन्न अङ्ग भएकाले पुस्तकालयबिनाको शैक्षिक संस्था अपूर्ण हुन्छ। नयाँ ज्ञान, सूचना र सीप आर्जन गर्न शिक्षालय मात्रै पर्याप्त हुँदैनन्, पुस्तकालय पनि चाहिन्छन्। तर नेपालमा राणा कालमा पुस्तकालयको स्थापना निम्ति प्रयास गर्नेहरु दण्डित भए। पुस्तकालयको विकासको अनेक अवरोध आए। प्रोत्साहनका अभावमा पनि केही राष्ट्रिय तहका र केही मित्रराष्ट्रहरुका संस्थाहरुद्वारा संचालित पुस्तकालयहरुको योगदान र सेवा उल्लेखनीय रहिआएको छ। नेपालका विद्यालयहरुमा पुस्तकालयको व्यवस्था राम्रो छैन, त्रिभुवन विश्वविद्यालयका क्याम्पसहरुमा समेत पुस्तकालयहरुको स्थिति संतोषजनक छैन। सार्वजनिक पुस्तकालयहरुको स्थिति झन् शोचनीय छ। पुस्तकालयसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा ऐन-नियमहरु छैनन्। राष्ट्रिय पुस्तकालय भए पनि राष्ट्रिय स्तरमा पुस्तकालयहरुको र सुचना सेवाको विकासका निम्ति समन्वय, नीति निर्देशन गर्ने व्यवस्था छैन। पुस्तकालय र सूचना सेवा अहिले देशमा ज्यादै अपहेलित अवस्थामा छ। यस पक्षमा लगाइएको राष्ट्रिय लगानी ज्यादै कम छ। शैक्षिक संस्थामा र सार्वजनिक रुपमा पुस्तकालयहरुको समुचित व्यवस्था गर्ने कार्यमा विलम्व भएमा शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यहरुको पूर्तिमा समेत असर पर्ने कुरालाई ध्यानमा राखी योजनाबद्ध रुपमा पुस्तकालयहरुको सम्वर्द्धन गर्नु समयको माग भएको छ।

सुझाउहरु

विभिन्न तहका शैक्षिक संस्थासँग सम्बद्ध गरी संचालित भएका र सार्वजनिक रुपमा स्थापित पुस्तकालय तथा सूचना सेवाको विस्तार र सुदृढीकरणका लागि निम्नलिखित सुझाउहरु प्रस्तुत गरिएका छन् :

(१) सबै उमेरका व्यक्तिहरुमा आत्मोन्नतिका लागि जीवनव्यापी पठन–संस्कारको सम्बर्द्धन गर्नु र औपचारिक तथा अनौपचारिक माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गरिरहेकाहरुलाई पाठ्यसामग्रीका माध्यमबाट ज्ञानको विकास, सूचनाको संकलन र सीपको सिकाइमा सहयोग पुऱ्याउनु पुस्तकालय र सूचना सेवाको उद्देश्य हुनुपर्दछ।

(२) पहिलेदेखि संचालित प्राथमिक र माध्यमिक विद्यालयहरुमा बालबालिकाहरुका लागि आवश्यक पुस्तकहरुको संकलनलाई क्रमशः बढाई उपयुक्त स्तरको बाल पुस्तकालयको स्थापनाका निम्ति योजनाबद्ध रुपमा काम थाल्नुपर्छ।

(३) अब स्थापित हुने प्रत्येक प्राथमिक, माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक विद्यालय वा महाविद्यालयहरुले उपयुक्त स्तरका पुस्तकालयको व्यवस्था प्रारम्भमा नै गरी प्रतिवर्ष आवश्यक पुस्तक र पत्रिकाहरुको वृद्धि गर्दै जानुपर्छ।

(४) केन्द्रीकृत पुस्तकालय व्यवस्थाको माध्यमबाट विश्वविद्यालय अन्तर्गतका संकायहरु, महाविद्यालयहरु तथा विभागहरुलाई पुस्तकालय तथा सूचना सेवा प्रदान गर्नुपर्छ।

(५) विश्वविद्यालय अन्तर्गतका संकायहरु, महाविद्यालयहरु, विभागहरु तथा अनुसन्धान केन्द्रहरुलाई आ–आफ्ना विषयका सन्दर्भ–पुस्तक र पाठ्यसामग्रीको संकलन राख्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(६) स्थानीय तहमा नवसाक्षरहरु र अन्य साक्षरहरुलाई ज्ञान र सूचनाका निम्ति पुस्तक र पाठ्यसामग्री उपलब्ध गराउने सेवा कार्य तथा जनसहभागिताको परिचालन गर्नुपर्छ। जनघनत्व भएका गाउँ, नगर र उपनगर क्षेत्रमा पुस्तकालय तथा वाचनालयहरुको स्थापना गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(७) प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा वाचनालयको व्यवस्था गर्न र जिल्ला विकास समिति तथा नगरपालिकाहरुमा आवश्यक पत्र–पत्रिका तथा श्रव्यदृश्य सामग्री समेतका पुस्तकालयहरुको स्थापना गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(८) पुस्तकालय तथा सूचना सेवाका लागि उचित शुल्कको निर्धारण गरी लक्षित समूहलाई सेवा उपलब्ध गराउनु पर्छ। समाजमा पठनशीलताको सम्बर्द्धन गर्ने उद्देश्य राखी शुल्क न्यूनतम हुनुपर्छ।

(९) पुस्तकालय तथा सूचना सेवाको क्षेत्रमा काम गर्ने दक्ष जनशक्तिको विकासका निम्ति विश्वविद्यालयमा पुस्तकालय तथा सूचना विज्ञानको पठनपाठनका लागि एउटा पुस्तकालय विज्ञान विभागको स्थापना गर्नुपर्छ। पुस्तकालयहरुमा कार्यरत जनशक्तिलाई अद्यावधिक तुल्याउन प्रशिक्षण कार्यक्रम र कार्यशाला–गोष्ठीहरुको संचालन हुनुपर्छ।

(१०) केन्द्रीय तहमा एउटा साधन र सुविधा सम्पन्न राष्ट्रिय पुस्तकालयको स्थापना हुनुपर्दछ।

(११) श्री ५ को सरकारको शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय अन्तर्गत नेपालका सम्पूर्ण पुस्तकालयहरुलाई हेर्ने एउटा निकाय हुनुपर्दछ।

(१२) शैक्षिक संस्थासँग सम्बद्ध पुस्तकालयहरुको र सार्वजनिक पुस्तकालयहरुको आवधिक मूल्यांकन गरी पुस्तकालय सेवाको सुव्यवस्थाका लागि व्यक्ति र संस्थालाई प्रतिवर्ष पुरस्कृत गर्नुपर्छ।

(१३) सार्वजनिक पुस्तकालयहरुलाई पनि नियमित रुपमा समुचित अनुदान प्राप्त हुनुपर्छ।

(१४) शैक्षिक संस्थाहरुसँग सम्बद्ध तथा सार्वजनिक पुस्तकालयहरुको स्थापना तथा संचालनका लागि जनसहभागिताको परिचालन गर्नुका साथै सेवा भावनाले प्रेरित दाताहरुबाट समेत आर्थिक सहयोग जुटाउनु पर्छ।

(ङ) अतिरिक्त क्रियाकलाप

अतिरिक्त क्रियाकलाप विद्यार्थीहरुको शैक्षिक विकासको अभिन्न अङ्ग वा सम्पूरक विषयको रुपमा विकसित भएकाले यसलाई पाठ्य कार्यकलापका रुपमा हेरिनुपर्छ। राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ मा अतिरिक्त क्रियाकलापलाई विशेष रुपमा जोड दिइएको थियो।शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक निरीक्षण तथा विकास केन्द्रअन्तर्गत र त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा पनि अतिरिक्त क्रियाकलाप सम्बन्धी निकाय कार्यरत भए तापनि विद्यालयहरु र विश्वविद्यालयका विभिन्न क्याम्पसहरुमा यस्ता कार्यकलापहरुलाई प्रभावकारी रुपमा संचालन तथा व्यवस्था गरिएको देखिँदैन। नेपाल स्काउटले पनि हरेक विद्यालयहरुमा विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकास गराउने लक्ष्य राखी स्काउटिङको कार्यक्रम संचालन गर्दै आएको छ।

विद्यार्थीहरुको सिर्जनात्मक प्रतिभाको विकासका निम्ति नाटकहरुमा अभिनय र नृत्य कार्यक्रमका प्रतियोगिताहरु, साहित्यिक गोष्ठीको आयोजना र साहित्यिक प्रतियोगिताहरु, चित्रकला प्रतियोगिताहरु, भित्ते पत्रिका तथा हस्तलिखित पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशन आदि कार्यक्रमहरुलाई विद्यार्थीहरुको रूचिका आधारमा सबै विद्यालयहरु र उच्च शिक्षण संस्थाहरुमा संचालित गरेको पाइँदैन। विभिन्न आयुवर्गका विद्यार्थीहरुको शारीरिक विकासका निम्ति खेलकूद, व्यायाम, योग आदिको अभ्यास र प्रतियोगिताहरुको आयोजनाका साथै वक्तृत्व कला प्रतियोगिता, हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता, हिज्जेप्रतियोगिता आदि कार्यक्रमहरुको संचालन धेरै जसो शैक्षिक संस्थाहरुमा नियमित रूपमा देखिँदैन।
यस्तै विद्यार्थीहरुको उमेर अनुसार उनीहरुलाई चिडियाखाना, संग्रहालय, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्वका अवस्थल, औधोगिक प्रतिष्ठानहरु र सार्वजनिक महत्वका संस्थाहरुको अवलोकन भ्रमण गराउन तथा विद्यार्थीहरुमा समाजसेवा, वातावरण संरक्षण, सरसफाइका भावनाको विस्तारका साथै उनीहरुलाई समाजसेवा कार्यमा सक्रिय तुल्याउन पनि सकिएको छैन।

सुझाउहरु :

(१) विद्यार्थीहरुका रचनात्मक प्रतिभाहरुको विकासका निम्ति निम्नलिखित सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलापहरुको संचालन सबै शैक्षिक संस्थाहरुमा हुनुपर्छः

- **(क)** साहित्यका विभिन्न विधाहरुमा रचनाको अभ्यास र प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमको आयोजना,
- **(ख)** भित्ते पत्रिका तथा हस्तलिखित पत्रिकाहरुको सम्पादन एवं प्रकाशन,
- **(ग)** चित्रकलाको अभ्यास र प्रतियोगिताको आयोजना,
- **(घ)** स्थानीय सामग्रीहरुमा आधारित हस्तकलाको अभ्यास र प्रतियोगिता,
- **(ङ)** नाटक, नृत्य र संगीतको अभ्यास र प्रतियोगितात्मक प्रदर्शन।

(२) शैक्षिक संस्थाहरुले विद्यार्थीहरुको शारीरिक विकासका निम्ति निम्नलिखित अनुसारका क्रियाकलापहरु नियमित रुपमा गराउन समुचित व्यवस्था गर्नुपर्छः

- **(क)** विभिन्न किसिमका खेलकूदहरुको नियमित अभ्यास र प्रतियोगिता,

(ख) विद्यार्थीहरुको क्षमता अनुसारका व्यायाम र योगाभ्यास,

(ग) स्काउट, स्वयंसेवक तथा राष्ट्रिय सेवादलका कार्यक्रमहरु।

(३) विद्यार्थीहरुको मानसिक तथा बौद्धिक विकासका लागि निम्नलिखित अनुसारका प्रतियोगिताहरु शैक्षिक संस्थाहरुले आयोजना गर्नुपर्छः

(क) वक्तृत्व कला प्रतियोगिता

(ख) हाजिर–जवाफ प्रतियोगिता

(ग) हिज्जे प्रतियोगिता।

(४) विद्यार्थीहरुमा ज्ञान, अनुभव र समझदारीको विकास गर्न शैक्षिक संस्थाहरुले निम्नलिखित अनुसारका शैक्षिक भ्रमणहरुको व्यवस्था गर्नुपर्छ :

(क) चिडियाखाना, संग्रहालयको अवलोकन–भ्रमण।

(ख) ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक महत्वका क्षेत्रहरुको भ्रमण।

(ग) औद्योगिक संस्थान, सार्वजनिक महत्वका संस्थाहरु र औद्योगिक स्थलको अवलोकन–भ्रमण।

(५) विद्यार्थीहरुमा सामाजिक सेवा र वातावरण संरक्षण प्रतिको सचेतता बढाउन शैक्षिक संस्थाहरुले निम्नलिखित अनुसारका कार्यक्रममा सहभागी गराउन प्रोत्साहित गर्नुपर्छ :

(क) शिक्षण संस्था र त्यस वरिपरिका वातावरणको सरसफाई,

(ख) सार्वजनिक स्थल (मन्दिर, पोखरी, धारा, चौतारा आदि) को संरक्षण र सरसफाइ,

(ग) विद्यालयको बगैंचा, करेसाबारीको निर्माण तथा संरक्षण,

(घ) वृक्षरोपण तथा वातावरण संरक्षण,

(ङ) साक्षरता, जनस्वास्थ्य र परिवार कल्याणका कार्यक्रमहरु।

(६) शैक्षिक संस्थाहरुमा अतिरिक्त क्रियाकलापका कार्यक्रमहरुलाई व्यवस्थित गर्न

(क) तह अनुसारका कार्यक्रमहरुको संचालन,

(ख) अतिरिक्त क्रियाकलापहरुमा विशिष्टता देखाउने विद्यार्थीहरुलाई प्रोत्साहन, शिक्षकहरुलाई अतिरिक्त क्रियाकलापको संचालन सम्बन्धी प्रशिक्षण र प्रत्येक विद्यालयबाट आफ्ना अतिरिक्त क्रियाकलापका निम्ति निश्चित रकमको निर्धारणमा जोड दिनुपर्छ।

(७) विविध अतिरिक्त क्रियाकलापहरुमा प्रतियोगिता हुँदा विशिष्टता देखाउने विद्यालयहरुलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ।

(८) अतिरिक्त क्रियाकलापमा समावेश गरिएका र पाठ्यक्रमको उद्देश्यलाई पूरा गर्ने खालका सुझाउका बुँदाहरु (१), (३), (४) का सबै क्रियाकलाप र बुँदा (५) का केही कार्यक्रमलाई पठनपाठन प्रक्रियामा सबै तहमा सामेल गराई विद्यार्थीहरुको आन्तरिक मूल्यांकनमा केही अंकभार दिने व्यवस्था मिलाइनुपर्छ।

(९) शैक्षिक संस्थाहरुको मूल्यांकन गर्दा अतिरिक्त क्रियाकलापको प्रभावकारी संचालन पक्षलाई समेत आधार बनाउनुपर्छ।